

Քննիչ
ԿԿ

բաժնի

238

Առաջին Երի
գրքեր

Կ. Պոլս 1912

Գ. ԽԱԺԱԿ

ՏԱՌԱՊԱՆՔԻ ԳԻՇՆԵՐԸ

(ԲԱՆՏԻ ՅՈՒՇԵՐԻՑ)

1912

Կ. ՊՈԼԻՍ

Կ. ՊՈԼԻՍ

2004

ՀԱՅԿԱՅԻՆ

Հայաստանի Կոմիտեի
Թանգարան

44

Գ. Խ. Բ. Բ. Կ - Կ

Հայաստանի Կոմիտեի:

1913 թ. Մայիս

Կ. Կոմիտե

ՏԱՌԱՊԱՆԻԻ ԳԻՇԵՐԸ

ԲԱՆՏԻ ՅՈՒՇԵՐԻՑ

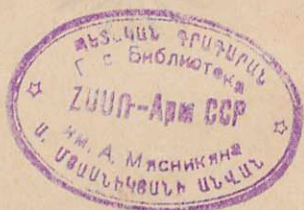
Ս. Մոլիս

1912

պր. (Զեյնալուպ)

3577

10724

44-2014

18845-56

83055-vel

18.44

ՏԱՌԱՊԱՆՔԻ ԳԻՇԵՐԸ

ԲԱՆՏԻ ՅՈՒՇԵՐԻՅ

I

Տասը-տասնհինգ օր էր լուր էր պատում, որ Ռօս-
տովի բանտում եղած բոլոր Դաշնակցական հա-
մարւոյ կալանաւորներին պիտի տանեն Նովօշեր-
կասկ:

Բանտապետի գրեթէ բոլոր օգնականները, բացի
նիհար, ժանտաղէմ և կանացի ձայնով Վօսկի-
նից, — համակիր էին մեզ:

Համակիր: Չկարծէք թէ համակիր էին մեր
ուղղութեան, մեր գաղափարներին: Ամենեւին:
Դրսում մեր բարեկամներն ու ազգականները օղի,
գինի էին հրամցնում, ճաշեր էին տալիս, ափերի
մէջ դրամ խօթում...

Ահա համակրութեան գաղտնիքը:

Յաճախ մտածում էի, թէ արդեօք ի՞նչ կը լինէր
Թիւրքիայում և Ռուսիայում բանտարկւածների
վիճակը, եթէ պաշտօնեաների կաշառելու սովոր-
ութիւնը չլինէր...

Այո՛, չկայ չարիք առանց բարիքի:

Բարեկամ ու համակիր էին մեզ նաև ստորին

II

Երեկոյեան ժամը 7-ին արդէն բոլորս պատ-
րաստ էինք : Ամէն մարդ հաւաքել էր իր ունեցածը ,
աւելորդ իրերը և անկողինները դուրս ուղարկել ծա-
նօթներին ու ազգականներին : Մեծ-մեծ պայուսակ-
ներն արդէն կապուած էին և ամուր փակւած :

Ներս մտան բանտի վարչութեան անդամները :
Օրէնք է , որ երբ վարչութեան անդամներէց
մէկը—բանտապետը , աւագ կամ կրտսեր օգնական-
ները ներս մտնեն , բանտարկեալները պարտաւոր
են ոտքի կանգնել :

Այդ անախորժութիւնից խուսափելու , այդ գը-
ռեհիկ տգէտ ու ապուշ արարածներին իբր յար-
գանք՝ ոտքի չկանգնելու համար , մենք որոշել
էինք այնպէս անել , որ և մեր արժանապատու-
թիւնը փրկելի ամենօրեայ ոտնահարութիւնից , և
այդ գազաններն առիթ չունենան որ է նկատու-
ղութիւն անելու : Այդ պատճառով ամէն անգամ ,
երբ դրանցից որ և է մէկը պիտի մտնէր մեր խու-
ցը , երբ դրան ահագին երկաթէ սողնակից կախւած
խոշոր կողպէքն աղմուկով սկսում էին բանալ ,
մենք բոլորս էլ սկսում էինք մառ գալ սենեակում ,
որպէս զի ներս եկողը մեզ արդէն ոտքի վրայ
գտնի :

Ամէնից առաջ ներս մտաւ մեր «բարեկամ» երի-
տասարդ օգնական Բուլիզինը , ժպտը երեսին .
նրա ետեւից՝ ներքինիակերպ Վօսկինը , յետոյ կարճ

ու կըրր կազնակօվը և վերջը բանտապետը — չոր
ու երկարածիգ :

— Պատրաստ էք, — հարցրեց վերջինս տիրա-
կան շեշտով :

— Այո՛, — պատասխանեցին կալանաւորներից
մի քանիսը :

Բանտապետը մի բաւական երկար ճառ խօսեց .
յայտնեց իր շնորհակալութիւնները, որ մենք մեզ
«լաւ ենք սլահել», տեղի չենք տւել ոչ մի ան-
կարգութեան ու դժգոհութեան . խոստացաւ շատ
լաւ կարծիք գրել մեր մասին մեր նոր բանտի վար-
չութեանը և այդ թղթի հետ ուղարկել նաեւ Բա-
զուի, Թիֆլիսի, Գանձակի, Երեւանի և այլ բանտե-
րի վարչութիւնների ուղարկած շատ լաւ կարծիք-
ները մեր մասին, և այլն :

Իսկ այդպիսի լաւ կարծիք գրելը շատ մեծ
նշանակութիւն ունի . նոր բանտի վարչութիւնն
առաջին օրից իսկ սկսում է լաւ վարւել :

Սակայն, աւանդ, այդպէս չեղաւ մեր վերա-
բերմամբ, որովհետեւ մեր քննիչը ձեռք էր ա-
ռել արտակաղզ միջոցներ :

Վերջապէս հատ-հատ կարդալով մեր անուն-
ները, ստուգելով մեր բանտային տոմսերը, մեզ
կանգնեցրին չորս-չորս և իջեցրին բանտի բակը :

Այնտեղ էին արդէն մեր բոլոր միւս ընկեր-
ները, որոնց մէջ և Պոլսեցի Սելւեանը, 1907ին
Եալտայում 18 տարւայ տաժանակրութեան դա-
տապարտուած, հաստ շղթաները ոտքերին, բայց

ըիւրեղանման մանկական ժպիտը յաւէտ շրթներին , միշտ կատակելու պատրաստ , միշտ համով հոտով սրախօսութիւնները լեզուի ծայրին :

Բակումն էլ պահեցին 2-3 ժամ . կատարեցին ուսական թղթամու ձեւականութիւնները , մանրակրկիտ խուզարկութեան ենթարկեցին թէ մեզ և թէ մեր ունեցածները :

Ժամը 10ին (երեկոյեան) բանտի դարպասի փոքրիկ ու կլորադուլիս դռնով մեզ մէկ մէկ հանեցին փողոց և կրկին չորս-չորս կանգնեցրին : Մենք ընդամէնը 78 հոգի էինք :

Փողոցում մի այլ տեսարան էր :

Մեզ շրջապատեցին մի շարք հետիոտան կօզակներ , որոնց պետը հրամայեց իսկոյն լցնել հրացանները : Այդ հետեւակներին էլ շրջապատեցին մի շարք ձիաւոր կօզակներ , որոնք նոյնպէս հրաման ստացան իրենց գնդապետից լցնել զէնքերը և պատրաստ պահել :

Եւ ձիաւոր կօզակները գրին իրենց հրացանների կօթերը ծնկներին և աջ ձեռքով բռնեցին փողերից , խողովակների բերաններն ուղղելով դէպի վեր :

Ձիաւոր կօզակներին շրջապատեցին հետեւակ ոստիկանները , իսկ դրանց էլ ձիաւոր ոստիկանները :

Եւ այսպիսով՝ մենք գտնւում էինք չորս շարք զինւած մարդկանց երկաթէ օղակի մէջ :

Առաջ անցաւ զօրքերի գնդապետը , հաստ , մուտ և կարմիր երեսով , միջահասակ մի սովորական էակ : Այդպիսի մարմնի տէրը չէ կարող չար

մարդ լինել. բայց քննիչի թուղթն այնքան էր սարսափեցրել խեղճին, որ երկիւղից գիմում էր ծայրայեղ միջոցների և աւելի չար էր ցոյց տալիս իրեն, քան իսկապէս էր:

— Ոչ ոք չչարժւի, — հրամայեց նա զինւորական շեշտով, մի ամենաչնչին շփոթ ճանապարհին ձեր կողմից կամ դրսից, և ես կը հրամայեմ իսկոյն կոտորել բոլորիդ:

Գնդապետի այդ խօսքերը գրեթէ ոչ մի ազդեցութիւն չարին բանտարկեալների վրայ. մեր ջղերն արդէն քարացել, մենք մի տեսակ անզգայացել էինք: Մեզ համար միեւնոյնն էր. ինչ որ պատահելու է, թող օր առաջ պատահի, մտածում էր մեզանից ամէն մէկը:

Ու կարծիք գնդապետը, օդի մէջ շարժելով սուրը, պտտցնելով գլխի չորս կողմը, հրամայեց.

— Հրացանները ուսերիդ դրէք...

Նւ հետեւակները դրին հրացաններն ուսերին, իսկ ձիաւորները պահեցին պատրաստ, առաջւայ պէս:

Մի անգամ էլ սուրը պտոյտ գործեց գնդապետի գլխի մօտերը, մի անգամ էլ բանտի լապտերների լոյսերն աղօտ ցոլացին պսպղուն պողպատի մէջ:

— Դանդաղ քայլել, — կրկին որոտաց գնդապետի ձայնը, կարծես ճապոնական պատերազմի դաշտում:

Նւ ահագին թափորը շարժւեց՝ դանդաղ, յամ-

բաքայլ, կարծես ծանրաբեռնւած լինէր վշտի հակերով և արցունքի բեռներով :

Այդ սպառազինւած գնդի առջեւից և կողքերից գնում էին ջահակիրները, թւով 24 : Դրանք կողակներ էին, որոնց ձեռքին կային երկար ձողերի վրայ ամրացուած քարիւղէ ճրագներ՝ խոշոր պարոյգներով : Ծրագները դեղին պղնձից էին ու շարժական : Նրանց լոյսը դժգոյն էր, մեռելին ուղեկցող կերոնների լոյսի պէս :

Զրահապատ թափորը մութ գիշերին, դառարկ և ամայի փողոցներում՝ յիշեցնում էր ինձ տատիս պատմած հէքիաթներում նկարագրւած դեւերի ու սատանաների հարսանիքները :

Շարժւում էր դիւային թափորը, շարժւում դանդաղ, չափածոյ քայլերով : Եւ քայլերի միօրինակ դոփիւնները արագ ծնւում նոյնպէս արագ մարում էին Ռօստօվի լայն փողոցներում :

Հսկայական տարածութեան վրայ ոչ ոքի չէին թողնում անցուղարձ անել, կանգ առնել և նայել : Կալանաւորներին չըջապատող չորս շարքերից էլ այն կողմ վխտում էին ծպտւած ոստիկանների ու լրտեսների վոհմակներ :

Բոլոր կալանաւորներն իրենց պայուսակներն ու տոպրակները դրել էին երկու խոշոր սայլերի վրայ և իրենք գնում էին առանց բեռի, թեթև :

Բանտից մինչեւ կայարան 4 կիլօմէթրի չափ տարածութիւն է : Պէտք էր այդ ճամբան կտրել օտքով :

Ես հիւանդ էի և բանտի բժշկից վկայական ունէի, որ ոտով չեմ կարող ճանապարհ գնալ: Խնդրեցի, որ իմ հաշւով կառք բերեն, թոյլ չտւին և նոյնիսկ վրաս խնդացին, բայց հրաւիրեցին նստել բեռների սայլի վրայ: Ճար չունէի, չունչս կտրւում էր. ստիպւած բարձրացայ տոպրակների վրայ և նստեցի:

Սայլի վրայ կային և ուրիշ հիւանդներ: Այնտեղ էր նաեւ Յովհաննէս Մեղնիկեանը, որ նախ քան ձերբակաւելը, ութ ամիս արդէն գժանոցի հիւանդանոցումն էր եղել պառկած Աստրախանում: Այդ տեղից հանել և բանտ էին բերել: Նրա հիւանդութիւնը ուղեղի առաջտւական գոսացում էր (պարալիզի պրոգրէսիւ) և արդէն այնքան էր առաջացած այդ հիւանդութիւնը, որ խեղճ Յովհաննէսը ոչ ցուրտ էր զգում, ոչ տաք, ոչ քաղց...

Ու սայլը շարժւում էր քարայատակ փողոցի միջով՝ բաւական մեծ աղմուկ հանելով և մեզ սոսկալի ցնցումներ պատճառելով: Ես ստիպւած էի պինդ բռնել Մեղնիկեանի մէջքից, որ վայր չընկնի:

Փողոցների երկու կողմում բոլոր տների դռներն ու լուսամուտները փոցւած էին: Նրանման միայն որ և է լուսամուտից վարկենաբար երեւում էր մի հետաքրքիր գլուխ, որ իսկոյն և եթ չքանում էր: Մարդկանց զարմացրել, միաժամանակ և զարհուրանք էր պատճառել այս արտասովոր էտապը: Նրանք ամէն շաբաթ վկայ էին լինում 3-4 էտապի: Կալանաւորները գնում են Ռօստովի փո-

ղոցներով շարան-շարան, անդադար, անվերջ. մեծ է Մայր-Ռուսաստանը, անհամար են նրա կալանաւորները: Նրանք տեսել էին քաղաքական յանցաւորներ, բռնիւորներ, գողեր, մարդասպաններ, չղթայական տաժանակիրներ. բայց այսպիսի տարօրինակ, այսպիսի սոսկալի էտապ երբեք չէին տեսել:

Ու շարած իրար հարցնում էին. «այս ինչ բան է»:

Գաղտնիքը պարզ էր: Քննիչ Լիժինը գրել էր լրանալի վարչութեան և տեղական ոստիկանութեան. «Աչքի առաջ ունենալով, որ դրանք բոլորը շատ կարեւոր պետական յանցագործներ են, յանձնարարում եմ ձեռք առնել արտակարգ խիստ միջոցներ»:

Եւ ոստիկանութիւնն ու բանտային վարչութիւնը ստակացել էին: Նրանք համոզւած էին, որ մենք բոլորս զարհուրելի էակներ ենք, բոլորս էլ ոմրածիւններ, աղբայրներ, գլուխ կտրողներ... Որ մեր դրսի ընկերները, ուսմբերով զինւած, պիտի յարձակում գործեն կամ Ռոստովում կամ Նովոչէրկասկում և մեզ փախցնեն 300-400 զինւորների ձեռքից:

Այդ պատճառով ահա մեր էտապն ստացել էր ա՛յդքան սոսկալի, ա՛յդքան չարագուշակ կերպաբանք:

III

Մէկ ժամի չափ քայլելով, մեր դիւային թափօրը հասաւ երկաթուղու կայարանը:

Հիւանդներին իջեցրին սայլերից և իսկոյն բոլորի սուպրակներն էլ տւին իրենց տէրերին:

Ստացանք բեռներս և կրկին չորս-չորս կանգնեցինք:

Մեզ հետ կային բաւական թուով շրջմովիներ, հասարակ գողեր, անտուն բոկոտներ, որոնց զոյգ-զոյգ իրար էին չղթայել թեւերից և մեզ հետ էտապ հանել: Դրանց տանում էին մեր գծով դէպի Ռուսաստանի ներսերը, ամէն մէկին իր ծննդավայրը: Զգեստները գզգզւած, կօշիկները ծակ, մարմնի այս ու այն տեղից մերկ մսերը ցուցադրւած — դրանք բոլորն էլ թշուառութեան մի-մի մարմնացում էին: Դաղցը, կեղտը, ծուլութիւնն ու հարբեցողութիւնը դրանց գրեթէ բոլորին այլասերել, քայքայել էին. մարդկային կերպարանքը չքացել, պատւի ու արժանապատուութեան վերջին նշոյլներն անգամ անդադրեւ կորել էին նրանց վրայից:

Դրանք բոլորն էլ մեզ «բարին» (աղա, պարոն) էին անւանում, մի մակդիր, որ բաւական վաղուց չէինք լսել բանտերում:

Մեզ կանգնեցրել էին կայարանի մեծ դարպասի դիմացը և օդի ցուրտ հոսանքն անգաղար թափանցում էր մեր ոսկորները:

Դեռ մենք կրկնակօշիկ, վերարկու, ձմրան

զգեստներ ունէինք, հապա ի՞նչ էր այն խեղճների վիճակը: Յնցոտիւնների միջից աչքախփուկ խաղացող մարմնի այս ու այն մասերը ցուրտ քամու շնչից կարմրել, խեցգետնի գոյն էին ստացել: Նրանք որթարթում և ամբողջ մարմնով շողում էին:

Նրանցից մէկը ծխախոտ ուզեց: Չափազանց մեծ վիշտ պատճառեց ինձ, որ անկարող եղայ այդ թշուառ էակի խնդիրը կատարել: Ծխող չէի. չունէի: Շարժւեցի դէպի առաջ, որ Պօղոսից մի ծխախոտ առնեմ. շարժումս նկատեց մի ղինւորական և կոպտաբար, մի աղի հայհոյանք էլ հետը, հրամայեց չը շարժել:

Արդէն ցրտից ընդարմացել, փայտացել էինք, երբ հնչեց գնդապետի ձայնը.

«Նստե՛լ»:

Ո՛վ սարսափ. հոկտեմբերի 12ը, ծակող քամի, գետինը սառած, և մեղ հրամայում են նստել:

Ճար չը կայ. հրամայում են, պիտի նստես:

Այդտեղ մեղ օգնութեան հասան մեր տոպրակները: Դրինք բեռներս սառած գետնին և վրան նստեցինք:

Մեր բանը դիւրին էր, բեռներ ունէինք. իսկ ի՞նչ պիտի անէին միւսները:

Տէ՛ր Աստուած. նրանք իրենց ցնցոտիւնները դրին ուղղակի սառած գետնի վրայ¹ և մարդկային մարմնի բաց-բաց մասերը կպան սառույցներին...

Իբար չղթայւած զոյգերը չէին կարողանում ներգաշնակ շարժումներ անել. մէկը դանդաղ էր շարժ-

ւում, միւսն արագ, և անսիրտ չղթան ցաւեցնում էր բազուկները: Ու սկսում էին փողոցային, գիծեաւան իւղալի հայհոյանքները...

Վերջապէս բոլորն էլ նստեցին:

Ինձնից ծխախոտ խնդրող բոկոտներ, որ կողքիս էր նստած, փառաւորապէս գլուխը դրեց տոպրակիս մի ծայրին և աչքերը փակեց: Շղթայակից ընկերը, մի ուրիշ բոկոտն, հարբեցողի տիպիք կերպարանքով, երկա՛ր հայհոյեց նրան, բայց ստիպուած եղաւ բաւական թեքւել, որպէս զի Վասկան անհանգիստ չլինի:

Եւ Վասկան քնեց, կարծես տաք գինեւան տախտակների վրայ լինէր պառկած:

Սպանների ուշադրութիւնը դարձաւ դէպի վազօնները, դէպի եկող ու մեկնող գնացքները, որ սակաւ չեն Ռոստովի պէս մի կենտրոնական վայրում: Ու մենք սկսեցինք մի քիչ ազատ շունչ քաշել, չուրջերս նայել:

Նախ սկսեցինք խօսակցել կողակների հետ: Իսկոյն երեւաց, որ «լաւ աղէք» են, ռուսական լայն ու բարի սրտով, խօսելու միշտ տրամադիր:

Տառնապետները շուտ-շուտ անց ու դարձ էին անում և հնար չէր լինում երկար խօսելու, որ և է միտք հասկացնելու:

Այնտեղ, 40-50 քայլ հեռաւորութեան վրայ, խռնւած էր ժողովուրդը: Ռոստովի գրեթէ բոլոր Հայերը հաւաքւել էին: Կիսաշրջանով կանգնած երկաթուղու կայարանի մեծ մուտքի դիմաց, վզերը

ծուռ, թախիծը երեսներին, նրանք մեզ էին նայում:

Այնտեղ էին բանտարկեալներից շատերի կիները, քոյրերը, մայրերը, եղբայրներն ու հայրերը: Մի քանիսս էլ ունէինք լոկ ծանօթներ, ընկերներ:

Այնտեղ էլ Գրիգոր Ատեմիչը, մի գինեվաճառ, որ նոր, միայն մի ամիս սռաջ արձակեա՞ծ էր բանտից 15.000 ր. գրաւականով: Գրիգոր Արտեմիչը մի Վրաստանցի հայ ծերուկ էր, որ ոչ մի լեզւով լաւ, անսխալ խօսել չէր իմանում: Դօմինօ խաղալիս, հերթն իմանալու համար հաշիւ էր անում. «Ես էկաւ, դու. էկաւ»: Մի իսկական հայ-քրիստոնեայ. միշտ ուրախ, միշտ կատակող, մանկան նման անբիծ ու մաքուր, ընկերասէր, իր բերանից պատառը կտրող ընկերին ուտեցնող:

Նա չէր վախենում, որովհետեւ բոլոր սպաներն ու կողակները, նոյն իսկ բոլոր լրտեսները ճանաչում էին նրան: Ոտքով, ձեռքով նշաններ էր անում, կատակում, ծիծաղեցնում թէ՛ մեզ, թէ՛ ժողովրդին: Կանչում էր այս ու այն բանտարկեալին իր կնքած անուններով, որոնք շատ սրամիտ և բընորոշ էին:

Մայրերը, քոյրերը, կիները նայում էին իրենց բանտարկեալներին, նայում և կարծես իրենց հայեացքի ամէն մի ճառագայթի մէջ ամփոփելով իրենց օրտերն ու հոգիները, ուղարկում էին զրահապատ շարքերից ներս, դէպի իրենց սիրասուն զաւակները, դէպի եղբայրները և նահատակ ամուսինները:

Ի պատիւ բանտարկեալների, պէտք է առեմ,
որ իրենց պահոււմ էին ամուր, պողպատի պէս պինդ :
Թուլանում էինք մենք, ոչ մի ազգական չունեցող-
ներս : Արդեօք հիւանդութիւնս էր, թէ հեռաւոր
ընտանիքիս կարօտը, — չը գիտեմ, բայց երկու ան-
գամ աչքերս լցւեցին, թուլացայ, ընկերներիս կըտ-
րի՞մ գիրքից ստորացայ :

Վերջապէս հնչեց գնդապետի ձայնը .

« Կանգնե՛լ » :

Եւ բոլորս ուրախութեամբ ոտքի ելանք : Փայ-
տացել, չորացել էինք ցրտից . վայրկեան առաջ ու-
ղում էինք վագօն մտնել, տաքանալ :

IV

Մի րոպէ թուլացած երկաթէ կարգապահութիւնը
կրկին սաստկացաւ :

Մեզ առաջնորդեցին կայարանի լայն դարպասով
ուղղակի դէպի վագօնները, առանց մտնելու որ և է
չէնքի մէջ : Չորս-չորս շարուած՝ անցանք երկա-
թուղւու բաղմաթիւ գծերը և կանգ առանք միջա-
վայրի լայն սալալատակի վրայ :

Կրկին սկսեցին ձեւականութիւնները : Կարգով
կարգում էին բոլորիս անունները, հերթով լցնում
մեզ վագօնները և դռները պինդ կողպում :

Ռւհ, ծանօթ վագօններ :

Հասարակ վագօններ չեն նրանք, այլ երկաթէ
գերեզմաններ : Դռները երկաթապատ և պինդ,
դոյդ բանալիով կողպւած : Լուսամուտները հաստ

երկաթէ ցանցերով ծածկւած: Երկաթներն էլ այն-
քան իրար մօտիկ, որ ձեռքդ անգամ չես կարող
գտնար հանել... Օղբ խեղդւած, արտաքնոցը վա-
զօնի մի անկիւնում, միշտ անմաքուր, միշտ գար-
շահոտ:

Մի ամիս առաջ, երբ Թիֆլիսից էտապով բերին
13 հոգու նոյն այդ վազօններով, հիւանդացայ և
մի ամսից աւելի էր, դեռ չէի կաղզուրւում:

Երբ մեզ լցրին վազօնները, ինչպէս անասուններ,
և գոները պինդ գոցեցին, այն ժամանակ միայն
կայաքանի սրահներից հսկայամարմին և երեսները
մօրուքէ ծովով ծածկւած ժանդարմները պլատֆորմ
թողին դուրս գալու բանտարկեալների ազգական-
ներից մի քանիսին:

Վերջիները բերել էին թէյ, շաքար, հաց,
պտուղներ, չոր կերակուրներ և այլն: Այս սպա-
յին, այն ժանդարմին, այս լրտեսին, միւս կօղա-
կին խնդրելով, պաղատելով, ափերը դրամ դնելով՝
հազիւ կարողացան մեր վշտաբեկ ազգականները վա-
զօն հասցնել բերած պաշարեղէնները:

Աչքով տեսնում էինք, թէ ինչպէս այս ու այն
ժանդարմը, պաշտօնեան, զինւորը և՛ կաշառք էին
տանում ուտելիքը վազօն բերելու, և՛ բերած թղթէ
տոպրակների միջինի մի խոշոր մասը խոթում իրենց
դրպանները: Չարանում, բարկանում, բայց... ծի-
ծաղում էինք: Դա անկարողութեան, սեփական
թուլութիւնը գիտակցելու ծիծաղն է, որ հաւասար
է հազար լացի, որ աւելի մաշող, աւելի կրճող է,
քան քիւրաւոր տանջանքը:

Փակեցինք վազոններում, հետներս էլ բազմաթիւ պահապաններ, զինւած կօզակներ:

Պէտք է ասել, որ Ռօստօվի, Նովօչերկասկի մարզի նահանգը կօզակների շրջան է, «Դոնի կօզակների շրջան» . այնտեղ չկայ ոչ մի հասարակ զինւոր. ամբողջ ազգաբնակչութիւնը բաղկացած է կօզակներից, և ամէն մի աղամարդ ի ծնէ կօզակ է. որոշ տարիքի հասնելով, ծառայում է գնդում իր սեփական ձիով, սեփական զգեստներով: Դրա փոխարէն ազգաբնակչութիւնը խիստ հարուստ է հողերով:

Քաւական երկար մնացինք Ռօստօվի կայարանում—մինչև կէս գիշեր: Հաց կերանք, թէյ խմեցինք, տաքացանք և տրամադրութիւններս կրկին բարձրացաւ:

Դարձեց գնացքը: Մո՛ւթ, խաւար և ցուրտ գիշեր. գնացքը սլանում է տափակ, անծայրօրէն երկար, ընդարձակ, գորշ դաշտերով: Վերջ ու վախճան չկայ. տափակ է երկիրը, տափակ է բնութիւնը, տափակ են գիւղերն ու քաղաքները, գետերն ու բոյսերը, տափակ են մարդիկ. լայն սրտով, ինչպէս իրենց տափարակները, համբերութեան անհուն բաժակով, առանց բողոքի, առանց սպառնական ապոտամբ շեշտի: Դրանք, այդ տափարակները միայն կարող էին Տօլստօյի վարդապետութիւնն «տեղծել իր «Մի՛ կալ հակառակ չարին»ի սկզբունքով...

Հառանք Նովօչերկասկի կայարանը:

Ազգակցով ու ժխտով բացւեցին վազօնների գոները: Կայարանի լայն պլատֆորմը, դռերի ընդարձակ բակը լցւած էր զօրքով:

Գուրս բերին և շարեցին գծերի մէջտեղ գտնւող լայն սալայատակի վրայ:

Մի դժբախտ միջադէպ փչացրեց և պղտորեց բոլորիս տրամադրութիւնը: Բանտում մարդ դառնում է դիւրահաւատ, նախապաշարւած: Այդ դէպքը կարծես մեզ համար մի չարագուշակ նշան դարձաւ:

Վազօններից գուրս գալիս Մեդնիկեանը վայր ընկաւ սալայատակի որձաքարերի վրայ. վայր ընկաւ ամբողջ հասակով, ինչպէս մի երկար փայտի կտոր: Ճակատը զարնւեց սալին և խոշոր պատժւածքից առատօրէն սկսեց վազել ալ-կարմիր արիւնը երեսի, մօրուքի, կրծքի վրայ, կարմրեցնել ամբողջ զգեստը:

Սիրտս սեղմւեց, ոտերս թուլացան և մազ էր մնացել որ գետին ընկնէի: Արցունքները խեղդում էին... չէի կարողանում տիրել նեարդերիս: Պանք էր թուլացած կրծքիս ու բազուկներիս համար իմ տոպրակը: Լաւ էր, որ Ս. Ղազազեանը նկատեց և տոպրակս վերցրեց, թէև իր բռնն էլ բաւական չափ էր:

Թաշկինակով կապեցին Մեդնիկեանի ճակատը: Իսկ ինքը. վիրաւորը միանգամայն անտարբեր, տառը կանգնած էր. կարծես մարդկային էակ չէր, այլ մի անշունչ իր, որ ոչ ցաւ էր զգում, ոչ էլ գիտակցում իր վիճակը:

Իսկոյն չըջապատեցին մեզ կողակները :

Մութ, խաւար գիշեր անծանօթ քաղաք, անծանօթ փողոցներ, անծանօթ մարդիկ...

Մութն այնքան խիստ էր, որ սկզբում չէինք կարողանում ըմբռնել, թէ որքա՛ն են կողակները, փողոցո՞ւմ ենք, թէ բակում, քաղաքի մէջ, թէ քաղաքից հեռու :

Կամաց-կամաց աչքերս վարժեցին մթին :

Այժմ պարզ էր. կողակները Ռօստովում եղածներէից կարծես աւելի էին :

Ուրեմն՝ նոյն դաժան, նոյն սատանայական կարգադրութիւնն այստեղ էլ էր արւած :

Առաջնորդեցին մեզ կայարանի միւս կողմը, մի քանի հրապարակ : Կանգնեցրին չորս-չորս :

Կողքիս գտնուող ականոցաւոր և ծաղկատար դէմքով մի սպայի իսկոյն ցոյց տւի բանտի բռնկի տւած վկայագիրը :

Խիստ էր այդ վկայագիրը : Բարի բժիշկը, գիտենալով մեր մասին եղած դաժան կարգադրութիւնը, այնպիսի մի վկայագիր էր տւել, որ ստիպւած լինեն ինձ ռաւով չտանել : — «Թողախտաւոր է» — ահա վկայականս : Եթէ գրէր՝ թէ քրօնիքական քրօնչիտով է հիւանդ, ոչ ոք ուշք չէր դարձնի, ինչպէս ուշք չգարձրին բժիշկ Աթաբէկեանի «օրդանական սրտախտին», միւսների այլ և այլ հիւանդութիւններին :

Սպան իսկոյն հրաւիրեց ինձ նստել պատրաստի սայլի վրայ : Կողքիս կանգնած էր իրաւաբան, չե-

ւոն Մուշեղեանը : Նա էլ խնդրեց . բարի պայմաններ
ներան էլ թողեց , բայց խնդրոյն շտապեց հեռանալ միտք
մօտից , որպէս զի այլ եւս ուրիշները չխնդրեն :

Մօտեցաւ մի գնդապետ : Կանգնեցրի նրան :

— Պ . գնդապետ , այնտեղ մի վիրաւոր հողեկան
հիւանդ կայ , չէ կարող քայլել . ազաչում եմ , սալ
նստեցրէք :

— Դա ձեր գործը չէ , — պոռաց կտրիճ սպան .
— բոլորն էլ պէտք է ոտքով գնան :

Սարսափը պատեց ամէնքիս : Ուրեմն , մտածեց
մեզանից ամէն մէկը , այստեղ աւելի խիստ , աւելի
անսիրտ են :

Իշխան Յ . Արղութեան , բժիշկներ Օհանջանեան
և Աթաբեկեան , յետոյ Ահարոնեան , Մանասեան և
այլն , խնդրեցին , որ գոնէ թոյլ տան իրենց տղա-
րակները դնելու սալի վրայ :

Գնդապետը բարկացաւ և սպառնադին ձայնով
որոտաց . « Կալանաւորը պարտաւոր է իր բնուն
ինքը չալակել » . . .

Եւ և Մուշեղեանը փորձեցինք միջնորդել մի
ուրիշ սպայի , որ գոնէ Ահարոնեանի , Արղութեանի ,
Օհանջանեանի , Սահակեանի տղարակները թոյլ տան
դնելու սալի վրայ , որովհետեւ այդ մարդիկը տառ-
քով մարդիկ էին , բեռ կրելու ամենեւին չվարժած :
Սակայն սպան լսել անգամ չուղեց և հեռացաւ մօ-
տերիցս :

« Հրացանները լցնել » , որոտաց գնդապետի ձայնը :

Եւ չրխն-չրխկացին երկաթները, գէնքերը լցւեցին գիշերային մթութեան մէջ:

«Հրացանն ուսի՛ն», կրկին խանգարեց գիշերային լուսինը գնդապետի խրոխտ ձայնը:

Կողակները երկշարք շրջապատեցին մեր ընկերներին, իսկ մեզ, սայլի վրայ նստած երկուսիս, շրջապատեցին 10 կողակ:

Թափօրը կազմւեց, պատրաստ շարժւելու:

Զրահաւոր օղակի առջեւից գնում էին մի խոշոր խումբ կողակներ, ետեւի կողմից նոյնպէս:

— Կալանաւորներ, — գոռաց գնդապետը, — փախչելու մի ամենափոքր փորձ, մի ամենաչնչին շարժում և ես կը հրամայեմ կոտորել բոլորիդ լորերի պէս:

Սպանալիքն ամենեւին չազդեց մեզ վրայ, սրովհետեւ բոլորս էլ գիտէինք, որ փախչելու միտքըն անգամ չքացած էր մեր գլխից:

Փախչել, բայց ի՞նչպէս և ո՞ւր — այս անծանօթ քաղաքում, կողակների աղգաբնակութեան մէջ: Իսկ կողակը դեռ ևս մեզ համար նշանակում էր հրէշ, գազան: Յետոյ փոխւեց մեր համոզումն այդ մասին, բայց մինչ այդ՝ դեռ մենք կօղակ ասելով, իսկոյն մտաբերում էինք կովկասում եղած ձիաւոր կողակները և պլաստուն կոչւած հետեւակ կօղակները, որոնք մարմնացումն էին դաժանութեան, անարտու թեան և անասնութեան:

30—40 ջահակիրները բռնեցին իրենց տեղերը ,
և թափօրն ստացաւ իր մեռելաթաղ ընդթը :

Լուռ էր գիշերը : Աստղերը նայում էին վար ,
մեր տառապալից երկրին ապուշ անտարբերութիւնով :

Այդ վայրկեանին ես ատում էի բոլոր բանաս-
տեղծներին , որոնք երգել ու գովել են չքնաղ
աստղերը : Ռուսական տափարակների երկինքն էլ
այդ բոպէին գարշելի էր թւում ինձ : Նրա աստ-
ղերը փայլ չունէին . նրանք չէին շողում այնպէս ,
ինչպէս հարաւի վառ աստղերը . նրանք գութ ,
խիղճ չունէին , ինչպէս մանկութեան երազ—օրերիս
իմ սիրած աստղը—Սիրիուսը , որ յաճախ նստում
էր Մասիսի գլխին , համբոյրներ տալիս նրա ծեր
գագաթին :

Սայլում նստած և զողզողում էի—թէ ցրտից և
թէ ջղայնութիւնից , և տարւել էի այդ մտքերով ,
երբ կրկին որոտաց գնդապետի ձայնը : Ինձ թւում
էր , որ ես տեսնում էի այդ ձայնը և ոչ լսում . նա
նմանում էր մի բեկբեկուղ կայծակի , որ գալիս
խարազանում է մթնոլորտի վերին շերտերը :

« Դանդաղ քայլե՛ր » , — հրամայեց այդ երեւացող
ձայնը :

Ու շա՛ժեկ թափօրը : Երեւակայութիւնս գրգռ-
ւած էր : Յոգնած , ուժասողառ , անքուն : Այդ ամ-
բողջ օրւայ տպաւորութիւնները լափել էին սիրտս
ու հոգիս :

Սայլի վրայ լուռ նստած , դիտում էի :

Գնում էին բանտակից , տառապակից ընկերներս

մէջքերը կքած իրենց բեռների տակ, լուռ, ան-
ձայն :

Մա՛րդ, մա՛րդ, ո՛րքան ընդունակ ես դու տա-
ռապելու, ո՛րքան ընդունակ ես համբերելու և դի-
մանալու :

Մեր այս թափօրում այլեւս ոչ ոք չկար, բացի
մեր 78 հոգուց . բոլորս էլ «Դաշնակցութեան Գոր-
ծակ» մեղադրողներ : Բողոսները, մեր ցնցոտիաւոր
էտապակիցները մնացել էին վազօններում, և նրանց
դնացքը վաղուց արդէն սլանում էր առաջ, պատ-
ռելով անհուն տափարակները :

Ես երանի տւի նրանց, որ գնում են իրենց
ծննդավայրերը և բոլորն էլ շուտով պիտի ազատ-
ւեն : Սոված պիտի միան, ի՛նչ փոյթ . այլեւս Լի-
ժնի երեսը չեն տեսնելու, այլեւս բանտի խուցերի
դռան հաստ սողնակը չէ ճանկոտելու նրանց հոգին .
Իվանն ու Պետրը այլեւս չեն տրորելու իրենց աղ-
ետաւ ոտներով նրանց ինքնասիրութիւնը, նրանց
հոգը :

Խօսաւովում գոնէ գետինը սառած էր, իսկ այս
տեղ ճանապարհը ցեխ էր, անտանելի թանձր ցեխ,
կաւ . մեծ մասն առանց սալալատակի, առանց խը-
ճուղու :

Չափածոյ քայլերով, հարթ, հաւասար ու դան-
դաղ ընթանում էին կօզակները գորշ վերաբեռների
քղանցքները դարձրած և դօտինների մէջ խոթած,
իսկ երկայնավիզ կօշիկները մինչեւ ծնկները քա-
շած : Կօզակների միջով երեւում էին մեր ընկեր-
ները, բեռները շալակած, լուռ, մտազբաղ...

Երբեմն երբեմն փողոցների լապտերների լոյսով առկ նկատում, ջոկում էին նրանց։ Ահա իշխանն Յովսէփ Արզուսեանն իր զոյգ խոշոր տուպակներով. նա տղամարդու պէս տանում է իր բեռը, նա չէ մնում։ Ահա մեր բանաստեղծը, մեր ողբերգիկ Ա. Ահարոնեանը՝ գունատ, մտածկոտ, երազաւոր գէմքով. ինչ՞նք էին անցնում նրա մտքով, ի՞նչ ծառու կարիճներ էին վխտում այդ վայրկեանին նրա վերաւոր սրտում։ Ահա և միւսները... Բայց լապտերի լոյսն արդէն հեռանում էր, և խաւարի մէջ կրկին կորչում էին սիրելի գէմքերը։

Երիտասարդ ընկերներն արդէն վերցրել են Աւետիս Ահարոնեանի և մի քանի ուրիշ հասակաւոր ընկերների բնուր. նրանք ջահել են, նրանք կրտսրի՞ն են։

Թէև հաստատ գիտէի, որ այդ այդպէս էլ պիտի լինէր. համոզւած էի, որ մի Կամսար, մի Ղեւոնդ պատրաստ էին ամէն նեղութիւն կրել մի քանի հասակաւոր ընկերների համար, — այո՛, դիտելի, բայց կրկին ազդեցի, կրկին սիրտս լցւեց։

Յնուրում վրայով բաւական երկար քայլելուց յետոյ՝ ծուեցինք դէպի աջ։ Տեխը սաստկացաւ։ Երկու կողմերից հողաթումբեր էին, իսկ ճանապարհը փոսի միջով։ Թումբերի գլխին երկու կողմից էլ տներ էին, ուսական փայտէ փոքրիկ, անշուք խրճիթներ։ Այդտեղից արդէն ճանապարհը բաւական արագ իջնում էր և քաղաքից դուրս դալիս։

Փողոցներից մէկի մէջ, մի քառուղու անկիւնում

բաւական խոշորկեկ մի եկեղեցի երեւաց իր բիւ-
ղանդական բաղանիսաձեւ գլխով, լայն նստւած քրոջ
և ծոթիւ խաչով :

Ուրիշ պարագաներում ոչ մի զգացում չէր կա-
րող զարթեցնել իմ մէջ Այա-Սօֆիայի այդ այլան-
դակւած պատճէնը . իսկ այժմ նա մի զարհուրանք,
մի սոսկալի հեգնանք ծնեցրեց իմ սրտում :

«Երեւի Լիժնին ու դատախազներն էլ այստեղ են
աղօթում, Նազովրեցուն նւիրւած այս տաճարում»,
ակամայ մտածեցի ես : Եւ ապուշ էի կտրած, թէ
ի՞նչպէս է որ Լիժնի այնտեղ եղած պահուն չի
փլչում այդ տաճարը : Ու վճռեցի, որ Յովան, իր
վրէժխնդիր կայծակներով, աւելի լաւ է, քան
«Գառն Աստուծոյ» Նազովրեցին . . .

Ճանապարհն արագ վայր էր իջնում, և մեր գի-
ւային թափօրը քայլերն ակամայ արագացնում էր :

Անցանք մի հսկայական զօրանոցի առջեւով :

Արդէն ամբողջ Ռուսաստանը մի ամենի, մի ափ-
եղերական զօրանոց է :

Պահպան կօղակները զարմանքից ապուշ կտրած,
նայում էին մեր սոսկալի թափօրին :

Հազիւ 100-200 քայլ առաջ էինք անցել, երբ
մի երկարահասակ, նիհար ու անմաղ երեսով սպայ
դուրս եկաւ զօրանոցից և արագ մօտեցաւ մեզ :
Նա չյանդգնեց մօտենալ ոտով գնացող կալանաւոր-
ներին, որպէս զի չգրաւէ գնդապետի և, մանա-
ւանդ, նրա հետ գնացող մի երկայն ընչացքներով
պաշտօնեայի ուշադրութիւնը : Սպան ուղղակի մօ-

առեցաւ մեր սայլին և, իբր թէ զինւորներէ հետ խօսեալով, հարցրեց մեզ :

— Այս ի՞նչ էտապ է :

Ջգալով սպայի փափուկ գրութիւնը, Լ. Մուշեղեանը, իբր թէ ինձ հետ խօսելով, կամացուկ սպասեալ սխաւանց .

— Դաշնակցականների գործով մեղադրւողներն են, որ Ռօստովից տեղափոխուում են այս տեղի բանտը :

Մի երկու հարցում էլ ուղղեց մեզ սպան, ստացաւ բաւարար պատասխան և հեռացաւ արագ, անհամարելի մնալու ականքեւ նշաններով :

Սպայի հեռանալուց յետոյ, կողակները, որոնց հետ արդէն կամացուկ և զգուշաւոր ձեւով սկսել էինք խօսակցութիւն, — մեզ յայտնեցին, որ այդ սպանն շատ լաւ և բարի մարդ է, որ առհասարակ իրենց սպաները շատ լաւ մարդիկ են, բացի գնդապետից :

Ասիւթից օգտւելով, ես հարցրի թէ ո՞վ է այն երկար ընչացքներով ու մեծ փափախով պաշտօնեան :

Պէտք էր տեսնել մեր պահապաններից երկուսի դէմքերի ծամածռութիւնը և արտայայտած արհամարհանքն ու ատելութիւնը, երբ բացատրեցին, թէ այդ մարդը քաղաքի ռաիկանապետն է : Էլ ի՞նչ լլղւանք արտայայտող ածական ասես, կպցրին նրա անունին :

Ճանապարհի ցեխը սաստկացել էր : Կալանաւորներէ յոգնած ճակատներից քրտինքը ծոր-ծոր իջ-

նում էր խոնջացած դէմքերի վրայով և կաթում
ցեխերի մէջ :

Մայր-երկիրն ազան է . նա միշտ ծծում է խեղճի
քրտինքը ու լիացնում հարստին , կեղեքողին :

Անձանօթ ճանապարհը մարդու միշտ երկար է
թւում : Մեզ էլ երկար , շատ երկար թւալ աշդ
ուզին : Անհամբեր ուզում էինք տեղ հասնիլ , կար-
ծեա մեծ վայելքներ էին սպասում մեզ այնտեղ :

Ճանապարհի թեքութիւնը դադարեց , և մենք
գնում էինք հարթ դաշտով : Աջ կողմում այլ եւս
չինսութիւններ չկային , այլ ուռածական անձայր տա-
փարակն էր : Իսկ դէպի ձախ բարձրանում էր մի
զառիվեր , որի գլխին երեւում էին տներ , լապտեր-
ներ , այնտեղ էր նովօչերկասկը , կօզակների շր-
ջանի կենդրոնը , անդորր նիրհած :

Դեռ նոր էինք իջել հարթ ճամբան , երբ նկա-
տեցի , որ մեր թափօրի ծայրն արդէն կանգ է ա-
ռել : Մի վայրկեան եւս առաջ շարժեցինք և մենք
էլ կանգ առանք , սայլից իջանք , վերցրինք տոպ-
րակներս և կարգ կանգնեցինք միւսների հետ :

Լոյսը բաւական շատ էր . երկար սիւների ծայ-
րին ամբացրած էին վաշինգտօն լապտերներ , որ-
պէս զի բանտի հօկողութիւնը գիւրանայ :

Մենք կանգնած էինք մի աղեղաձև պարսպի
առջև : Ուզիղ մէջտեղը , բարձր պատի մէջ երկաթէ
ահագին դարպասն էր , իր փոքրիկ դռով , իսկ
դրան մէջ էլ մի շատ փոքրիկ լուսամուտաձև ծակ ,
որ ծածկւած էր երկաթէ փեղկով :

Դէպի աջ և դէպի ձախ բանաւ պարիսպները լսելոքական առաջ էին գալիս և ապա բեկեում և տալիզ գծով գնում. ո՛ւր, ինչ ուղղութիւնով, երկայն թէ կարճ, — այդ անկարելի էր նկատել. գետ գիշերուայ ժամը 2 կամ 2¹/₂ը կը լինէր, մութը գետ թանձր էր:

Պակայն այդ մթութիւնը մեր բորբոքուած երեւակայութեան մէջ աւելի էր մեծացնում մեր բանտը ու աւելի խորհրդաւոր դարձնում:

Ձախ թեւի վրայ բանտի եկեղեցու դուռն էր, ծռաթեւ խաչը գլխին, տանիքի ծայրին, իսկ աջ կողմը՝ դռնապանի տաքուկ խուցը:

Դուրս եկաւ դռնապանը: Կարմիր, մստ երեսով և ֆալստաֆեան, տակառածեւ մարմնով ժիլթարի ծերունի էր, որ կատակելու պատրաստ նայուածքով դիտում էր մեզ, սեւ մազերով, սեւ աչքերով, սեւ մօրուսով աչքքան բանտարկեալներին:

Կօզակները բռնեցին այդ կիսակրոր տարածութեան բաց մասը, իսկ մենք զետեղեցինք պարիսպների և կօզակների միջեւ: Կապոցներս վայր դրած, անհամբեր սպասում էինք:

Շօտս կանգնած ենթասպայից խնդրեցի թոյլտուութիւն նստելու: Յոգնած էի, կուրծքս բռնուած, ամէն մի շունչ քաշելս ինձ համար կատարեալ տանջանք էր: Նստեցի բարձր տուրակիս վրայ և երազում էի: Ու ինձ թւաց, թէ երկաթէ դարպասի դռան ճակտին տեսնում է Դանտէի բառերը.

Lasciate ogni speranza.

Թողէք բոլոր յայտերը :

Դանտէն ասում է , որ այդ բառերն էին գրած
Դոմիքի դրան վերեւը , իսկ դրան վրայ փորագրու-
ած էին .

«Այստեղով են գնում դէպի տիրութեան քա-
ղաքը :

«Այստեղով են գնում դէպի յաւիտենական տա-
ռասպանքը :

«Այստեղով են գնում դէպի կորած մարդիկը :»

Նա կարդում էի այդ բառերը երկաթէ դարպասի
վրայ , կարդում անդադար , կարծես ուզելով վար-
ժեցնել ինքս ինձ այնտեղ , այդ դարպասի ու պա-
րիսպների ետեւ թագնւած բոլոր տառապանքներին ,
բոլոր դարհուրանքներին :

Պնդապետը և ոստիկանապետը մի քանի սպա-
նեյի հետ ներս էին մտել : Այժմ նրանք դուրս ե-
կան բազմաթիւ բանտային վերակացուների և մի
սղաշտօնեայի հետ :

Սոսկալի էր այդ սղաշտօնեայի թողած առաջին
խոսք տալաւորութիւնը : Նա գեղեցիկ էր , կարճիւր
թշերով և սպիտակ , փափուկ մորթով Սիրիացի կամ
Շամալոնցի կնոջ պէս . նրա շրթունքները կարճիւր
էին , ինչպէս Բերայի փողոցներում թափառող և ի-
րենց վաճառքի հանող կանանց ներկած շրթունքնե-
րը : Նրա գիրուկ մարմինը , նրա իւղտ աչքերը
առաջին քայլէն արտայայտում , լպիրշ պակշտու-
թիւն :

Սկզբում բոլորս կարծեցինք, թէ դա է բանտարկեալը, բայց յետոյ իմացանք, որ աւագ օգնակաւնն է, Սալտիկ անունով:

Անուններս մէկ-մէկ կարդալով, մեզ ներս էին ընդունում, երկաթէ դարպասի այն կողմը, տառապանքի ու հառաչանաց տունը:

Ներս մտանք մի մեծ ու ընդարձակ բակ: Դիտում էինք չորս կողմերս: Բակն աստիճանաբար բարձրանում էր դէպի վեր, քաղաքի ուղղութիւնով: Այս ու այն տեղ վառում էին բազմաթիւ մանր լապտերներ, իսկ հեռուն՝ երկու կէտում երեւում էին վաշինգտոնեան մեծ լապտերներ: Մեզանից բաւական մօտ երեւում էր մի մեծ տուն, զօրանոցի պէս, միայն ցած ու միյարկանի: Նրանից այն կողմ, աւելի հեռուն երեւում էին գերեզմանաձեւ ուրիշ շէնքեր էլ, բայց մթութիւնը, որ սև հաւի պէս փռել էր իր թեւերը երկրի վրայ, թող չէր ապրիս որ և է զաղափար կազմել բակի և բանդի ընդարձակութեան մասին: Վառող ճրագներն ու խոշոր լապտերները չէին կտրողանում յաղթել մեծամարմին խաւարին, ու նրանց փոքրիկ լոյսերն աւելի ևս թանձրանում էին այն կողմում տիրող խաւարը ու մեր երեւակայութեան մէջ աւելի ևս հսկայ կերպարանք տալիս մեր բանտին:

Կօզակների մեծ մասը արձակեցին: Ուրախ ուրախ «միաք բարով» ասելով, հեռացան այդ անհոգ երթոտասարդները, թողնելով իրենց ընկերակից միայն 3-4 տասնեակ մեզ պահապանութիւն անելու:

Կողակների զնալուց յետոյ դարպասի փոքր դուռը մեծ աղմուկով փակեցին, և մենք արդէն կտրւած էինք արտաքին աշխարհից:

V

Սկսեց մի նոր, մի անորակելի գործողութիւն: Ռօստովի բանտում գրեթէ ամէն օր, երբ ոեւէ աղմուկ կամ արտակարգ շարժում էր լսուում, Ա. Ահարոնեանը կատակով ասում էր.

— Գալիս են մեզ թակելու:

Եւ ամէն անգամ մի այնպիսի արտայայտութիւն, մի այնպիսի նոր շեշտ էր դնում այդ երեք սովորական բառերի մէջ, որ բոլորին էլ ծիծաղէր պատճառում: Ամէնքն էլ կատակով ասում էին նրան, որ «մի օր քեզ պիտի թակեն, որովհետեւ անդադար թակելու մասին ես խօսում»:

Բաղդի դառն կատակ:

Ամէնից առաջ կարդացին Ա. Ահարոնեանի անունը, յետոյ նրա հետ էլի մի քանի անուններ: Այդ առաջին խումբը ներս մտաւ: Մնացածներս դուրսն էինք, շրջապատւած 3-4 տասնեակ կողակներով. որոնց հետ արդէն սկսել էինք բարեկամանալ: Ամէն մէկս մի զինւորի մօտ կանգնած, աշխատում էինք բացատրել, թէ մեզ ինչո՞ւ են ձերբակալել, ինչո՞ւ են այսքան տանջում, որ այդ տանջողները լաւ մարդ չեն, անարդար են, ևն., ևն.:

Յուրտ էր, մինչեւ ոսկրները թափանցող ռուսական աշնանային ցուրտ: Հաստ վերարկու, կրկնակօլիկ հագած, կրկին դողում, սրթսրթում էինք: Մեզ տաքացնելու համար մերթ արագ-արագ անց

ու դարձ էինք անուժ, մերթ ոտքերնիս ուժգնօրէն գետին զարկում:

Կանչւածներին տարան ներս: Շատ հետաքրքիր էր, թէ ինչ էին անում: Շտապով առաջ դնացի և սկսեցի յետ ու առաջ անցնել ուղիղ դրան դիմացը:

Մի սպայ դուռը լայն բաց արեց և իր սպայական վեհութիւնով ծանր-ծանր դուրս եկաւ, հպարտ աքաղաղի պէս: Ներս նայեցի:

Մի մեծ սենեակ էր այդ, երկաթէ հաստ վանդակներից այն կողմ ազատութեան աշխարհն էր. մի դուռ կար, որ բացւում էր ուղղակի փողոց: Վանդակներից այս կողմ բռնութեան տունն էր, բանտը: Վանդակները երկուս էին. նրանց մէջ տեղը 3-5 ոտնաչափ տարածութիւն կար: Բանտ շատ էի տեսել. հասկացայ, որ դա տեսակցութեան սենեակն էր: Դրսի դռնից կարգով գալիս են ծնողներն ու ազգականները, իսկ այս կողմից՝ բանտարկեալները. կանգնում են սրանք վանդակի այս կողմը, նրանք էլ միւս կողմը, և խօսում. իսկ երկու վանդակների միջև ման է գալիս պահապան վերակացուն, որպէս զի օտար լեզւով չխօսեն, իրար ոչինչ չտան ու չառնեն: Մի խօսքով—հսկում ե:

Դուռը երկրորդ անգամ բացւեց, և ես նկատեցի, որ մեր ընկերներին լցրել էին այդ երկաթէ վանդակների մէջտեղը, ուր տեսակցութեան օրերին ման է գալիս վերակացուն:

Երբ նրանց մտնում են այնտեղ, հոգեկան հիւանդ Մեդնիկեանը ցածր, վախեցած ձայնով հարց-

նում է իր կողքի ընկերից արիւնոտ դէմքն ուղղելով նրան .

— Մեզ սպանում են , հա :

Երեւակայում եմ , թէ ի՛նչ սոսկալի տպաւորութիւն պիտի գործէր այդ հոգեկան հիւանդ մարդու յուսահատական հարցումը , նրա թուխ ու դժգոյն երեսը , որի վրայ չորացել , լեարդացել էր իր սեփական արիւնը : Մինչեւ անգամ ցուրտ , քաղց և ֆիզիքական ցաւ այլևս չզգացող Մեղնիկեանին ցնցել էր այդ գուժկան , այդ մահասարսուռ տեսարանը :

Դուռը երրորդ անգամ բացւեց , և այս անգամ Ահարոնեանին և մէկ ուրիշին տեսայ մի մեծ սեղանի առջեւ կանգնած : Սեղանի միւս կողմը նստած էր լպիրշ կերպարանքով օգնականը և երկար ընչացքներով ոստիկանապետը :

Մեծ սենեակի կողքին դէպի ձախ , բացւում էր մի փոքրիկ սենեակ , որի մեծ և վանդակապատ լուսամուտը նայում էր մեր կողմը , միայն թէ մեր կանգնած տեղից հեռու էր . չրջապատող կօղակներից մի քայլ այն կողմ : Հաղալով , կատակելով կօղակի հետ , մի քայլ այն կողմն անցայ և լուսամուտից ներս նայեցի : Կեղտոտ ապակիները , ներսի աղօտ լոյսը , չտապով յետ գալս — այդ ամենը միացած՝ թոյլ չտւին , որ լաւ նկատէի թէ ի՛նչ էր կատարւում ներսում :

— Տղայք , ինձ այնպէս երեւաց , թէ Իսահակ Մէլիքեանի զգեստները փոխում էին , — ասացի միւսներին բարձրաձայն :

Այդ ժամանակ մերոնցից մէկն էլ կարողացաւ ներս
նայել և ասաց, որ Մելիքեանի հագուստը հանւած
է, բայց զգեստներն են փոխուած, թէ քնկասկան
քննութիւն կատարուած — այդ յայտնի չէ:

Մինչ մենք այդ խօսակցութիւնների մէջ էինք,
դուրս եկաւ ռաթիկանապետը, գնաց գրասենեակ և
յետ դարձաւ: Անդգամը նկատել էր, որ մենք խօ-
սում ենք կօզակների հետ: Նա հաղորդել էր այդ
բանը գնդապետին: Յանկարծ դուռը բացւեց ուժգ-
նօրէն, և որոտաց գնդապետի ձայնը.

— Այս ինչ խայտառակութիւն է. կանգնել խօ-
սում էք բանտարկեալների հետ. լուսթիւն, եթէ
ոչ կաշիներդ հանել չըտամ:

Քար լուսթիւն տիրեց: Կօզակները, որ արդէն
սկօել էին բանալ իրենց սրտերը, պապանձւեցին մի
առժամանակ: Գնդապետը կորաւ-գնաց, և քանակի
դարպասը գորդոցով փակւեց նրա ետեւից: Եւ կօ-
զակների ու մեր լեզուն կրկին բացւեց:

VI

Միանգամ էլ դուռը բացւեց: Երանի՜ յաւիտեան
չբացւէր:

Կատարել էր այն, ինչի որ ամենեւին չէինք
ուզում հաւատալ:

Ամէնից առաջ դուրս եկաւ Ա. Ահարոնեանը,
բարկացած, կատաղած: Մոխրագոյն բուշլասը (ժա-
կետ) և մոխրագոյն պանտալօնը հագին, մոխրագոյն
թասակը գլխին և մի մոխրագոյն վերմակ էլ թեւին
գցած: Այդ բոլորը գորշ, հաստ, կոպիտ մահուդից,
յատկապէս կալանաւորների համար նոյն բանտում

պատարաստուած։ Բոլորի հագին թողել էին միայն իրենց սպիտակեղէնը, գուլպաները և կօշիկները։

Աւետիսն առաջ էր ընկել, իսկ ետեւից գնում էին լուսանկարիչ Խսահակ Մելիքճանը, անտարրեր Մեղնիկեանը և ուրիշները։ Մի վերակացու ուղեկցում էր նրանց դէպի խաւարի կողմը, թումբն ի վեր, մեզ համար անյայտ մի տեղ, հեռում երեւացող գոմանման չէնքերից մէկը։

Շէնց որ Աւետիսը երեւաց իր թուխ դէմքով, իր նոր արատոց զգեստով, իր վերմակը ջէնտմէնի վերարկուի պէս թեւին գցած, մի ակամայ ծիծաղ պրծաւ։ Ծիծաղում էինք բոլորս, գրեթէ առանց բացառութեան։ Դա ջղային, յուսահատական ծիծաղ էր, որ հազար արցունք արժէր...

Եւ ո՞ր սատանան դրդեց այդ անզգամներին անպատեառ ամէնից առաջ Աւետիսի զգեստները փոխել։

Այդ չար աստղը մօտավի և Նովօշերկասկի բանտում երբեք չէր հեռանում նրանից։ Մտնում էին մեր սենեակը խուզարկութեան, ամէնից առաջ և ամէնից խիստ նրա օձիքից էին բռնում, նրա զգեստներն էին քրքրում։ Զգիտեմ ինչո՞ւ, մի օր նոյն իսկ նրա կօշիկը հանել տւին և մէջը նայեցին, մի բան, որ մեր կամեցում (սենեակում) երբեք չէր պատահել։ Միւսներին տարան և մօտիկ ընկերների, գոնէ ատոյղ մարդոց հետ փակեցին մի խցի մէջ, իսկ նրան ընկեր տւին հոգեկան հիւանդ Մեղնիկեանին։

Ու այս անգամ էլ, գնացին-եկան, ամէնից առաջ նրան հազգրին կալանաւորի գորչ զգեստը:

Աւետիսի հետ ելնող խումբը հագիւ դեռ մթն-թեան գիրկն էր մտել՝ կանչեցին մի ուրիշ խումբ: Սրանց հետ ներս տարան և Արմենակ Սելեւանին:

Երկրորդ խումբը դուրս եկաւ: Նրանց էլ զգեստները փոխել, մոխրագոյն, կալանաւորի հագուստ էին տւել: Նրանց էլ մի վերակացու առաջնորդեց մի ուրիշ կողմ, աւելի դէպի աջ: Եւ թանձր խաւարը նրանց էլ կլանեց:

Սակայն Արմենակը չերևնաց, նա դուրս չեկաւ, մնաց սենեակում: Նրան նոր զգեստ հազցնելու կարիք չկար. նա արդէն այդ զգեստով էր եկել և արդէն չորս տարի էր նրա մէջն էր, հաստ չղթան էլ ոտքերին, իբր օժիտ:

Կանչեցին մի երրորդ, մի չորրորդ խումբ: Բոլորին էլ զանազան ուղղութիւններով դէպի վեր, ցած ու երկարածիք չէնքերն էին տանում:

Այդ գործողութիւնը տեւեց երկու ժամից աւելի:

Այլեւս կալանաւորի հագուստ հագնելը մեզ չէր սոսկացնում: Մենք արդէն վարժւել էինք և զանազան դատողութիւններով աշխատում էինք մեզ համոզել, որ «դա էլ մի մեծ դժբաղդութիւն չէ»: Ու այնուհետեւ, երբ աչքեղս արդէն վարժեցին գորչ զգեստին, սկսեցինք անվերջ կատակներ: Գտնում էինք, որ, օրինակ, այդ զգեստներն այսինչին չափ «սաղական» են, կամ մի ուրիշը նրանց մէջ նման է

մի «մաշադիի», մի թաթի կամ մի «բոստանչու»
ևայլն, ևայլն :

Մեր պահապան կողակները բոլորն էլ շատ լաւ
երիտասարդներ էին — զգայուն, բաւական տեղեակ
երկրի անցուդարձին և, մանաւանդ, բարի : Նրանք
պատմեցին իրենց Սապեօրեան գնդի ընկերների ան-
հնազանդութեան և ապստամբութեան պատմութիւ-
նը : Յայտնեցին, որ այդ առիթով մի քանի հարիւր
մարդ դատի տակ է ևայլն, ևայլն :

Բանաւի պարսպի մէջ մտնելու առաջին վայր-
կեաններից իսկ մեր ուշադրութիւնը գրաւեց սուլոց-
ների սուր, ծակող ձայնը գիշերային խաղաղութեան
մէջ : Իւրաքանչիւր կէս ժամը մէկ՝ հեռուից լսում
էր մի բարձր, թափանցող սուլոց : Դա աւագ հակիչի
սուլոցն էր :

Այնուհետեւ նրան անմիջապէս պատասխանում
էր մի երկրորդ սուլիչ . յետոյ հնչում էր երրորդը,
չորրորդը և այդպէս շարունակ — մինչև 13րդը :

Սկզբում սարսափ աղգեցին մեզ այդ սուլոց-
ները : Ուրուր տեսած թուխսի ձուտերի պէս չփոթ-
ւեցինք և, կարծես, ապաստան էինք որոնում :

Մեր եղած բանտերում այդպիսի բան չէինք տե-
սել : Ընդհակառակը, գիշերային ամէն մի սուլոց
մեզ յիշեցնում էր ոստիկանների իրաբանցում, մի
ոճիր, մի սպանութիւն, մի կողոպուտ և կամ մի
խուղարկութիւն, փախուստ և ձերբակալում :

«Արդեօք մի նոր դա՞ւ է պատրաստում», — մտա-
ծեցինք բոլորս էլ և չւարած իրար երես նայեցինք :

երբ առաջին անգամ հնչեցին գիշերային գուժկան սուլոցները :

Հարցրինք կօզակներին , և նրանք բացատրեցին որ բանտի գիշերապահներն են սուլում : Աւագ հրակիչի տւած սուլոցին պէտք է պատասխանեն սուրբ , որպէսզի երեւայ թէ քնած չեն :

Վերջապէս հասաւ և իմ զգեստաւորուելու րոպէն :

ՆախաՎերջին խմբի մէջ լնկայ և ես : Յիշում եմ , որ բժիշկ Լեւոն Աթաբեկեանն էլ մեր խումբումն էր :

Մտանք ներս , իւրաքանչիւրս իր առպրակը հետը : Վերակացունները կոպտաբար հրեցին մեզ դէպի երկաթէ վանդակը : Լցւեցինք նրա մէջ :

Յիշեցի Բերլինի կենդանաբանական պարտէզը , նրա երկաթէ վանդակները , նրանց մէջ փակւած առիւծները , արջերն ու դայլերը . . .

Մէկ-մէկ կարդում էին մեր անունները , և մենք դուրս էինք գալիս վանդակից , մօտենում երկար սեղանին , պարկերս վայր դնում և պատասխանում ռզնականի ու ոստիկանապետի բոլոր հարցերին :

Հարցնում էին անուն , հայրանուն , ազգանուն , տարիք , արհեստ , որտեղից կամ որ բանտից գալը , ինչ գործում մեղադրւիլը :

Հարցումները վերջանալուց յետոյ իսկոյն հետանում էինք մի երկու քայլ . վերակացունները մօտենում , մանրակրկիտ խուզարկութեան էին ենթարկում թէ մեր վրայի զգեստները , թէ պարկերում ունեցածներս : Յետոյ տալիս էին մեր պարկերը մեզ

և հրամայում մանեղ կողքի սենեակը—հանդերձա-
քառեր : Այնտեղ տհա սկսւում էր «զգեստաւորման»
ծէպը :

Մի որ և է մեծ կտոր, ներքնակի մի ծածկոյ
հասնում էին ամէն մէկիս պարկից, փռում գետնին,
պարկի մէջ եղածն այնտեղ դատարկում, վրանե-
րիս զգեստները և գլխարկներս հանել տալիս,
գրաւորները նորից պրպտում և նետում նոյն կոյտի
վրայ : յետոյ ափռոցի երկու հակադիր ծայրերը մէկ
կապտում, միւս հակադիրներն էլ խաչաձեւ վրայից
կապտում : Այնտեղ, մի անկիւնում նստած էր Մա-
ւաթափը, գողութեան համար մի տարի՞ թէ տարի
ու կէս բանտարկութեան դատապարտւած մի կողակ
կապտանաւոր, և գրում էր ամէն մէկիս անուն-ազ-
գանունը փոքրիկ, քառանկիւնի հաստ թղթերի վրայ
և թելով կախում ամէն մի կապոցից :

Խնձանից առաջ հարց ու փորձի ենթարկեցին
բոլիչկ Աթաբեկեանին : Սա հանեց իր զոյգ վկայա-
գրերը թէ Գանձակի և թէ Ռօստօվի բանտից, ցոյց
տուեց Սալտիկին, որպէսզի գէթ իր Ֆլանէլը չհանեն :
Միւսներինը հանել էին :

Օգնականն սորհամարհանքով մի կողմ հրեց ներ-
կայացւած վկայագրերը և լիտիարար մըթմըթաց թէ
ամեն բանտի բոլիչկը վաղը կը քննէ, այն ժամանակ
կը տեսնենք — հիւանդ էք թէ ոչ :

Աթաբեկեանը բացատրեց, որ ինքը բոլիչկ է և
չառ է հասկանում իր սեփական հիւանդութիւնը,
սրտախառը, որ զա վտանգաւոր հիւանդութիւն է
եւայլն :

Բայց Սալտիկը սովորական մահկանացու է, սրտի տեղ նրա ներսում մի քար է դրած: Ինձ թւում էր, որ նա իր զաւակներին, իր ծծկեր մանկանն անգամ համբուրելիս՝ մտածում է, թէ ինչպէս տանջէ, ինչպէս լկէ... Նրա հոգին հիւսւած է օձի և կարիճի խայթոցներից:

Նա աչքով արեց կանգնած վերակացուներին և ցած ձայնով ասաց.

— Փոխել զգեստները:

Այդ երկու բառը, միացած աչքով տրւած նշանին, չարագուշակ մի բան ունէին իրենց մէջ:

Բժիշկն ուղեց մի խօսք էլ ասել, բայց վերակացուները, որ բորենիների պէս կանգնած, իրենց զոհին էին սպասում, կոպտաբար, հրելով, հրճեցով ներս տարան:

Երբ ինձ էին հարց ու վորձ անում, աչքս հանդերձասենեակի մէջն ընկաւ:

Զարհուրելի էր: Վերակացու կոչւած մարդագայլերը հանել էին արդէն Լեւոնի բոլոր զգեստները և այժմ հանում էին սպիտակեղէնները: Զոհն ուղւում էր դիմադրել. դահիճները կոպիտ հայհոյանքներով ու հեգնանքներով քաշքշում էին նրա շապիկը:

Տրւած հարցերին պատասխանում էի, բայց խելքս այն կողմն էր, զոհի ու դահիճների տեսարանին:

Լեւոնին, քնքուշ պահւած Լեւոնին հագցրին տաժանակրի մի կոպիտ շապիկ, այն կտորից, որից տուրքակներ են կարում: Միւս սպիտակեղէնն էլ

նոյն «քարէ կտորից» էր: Հաննցին նրա գուլպաներն էլ և տեղը տւին նոյն կտորից ոտքերը փաթաթելու երկու լաթ, իսկ խլած կօշիկների տեղ «կօտի» կոչւած հաստ, խոշոր և անճոռնի ոտնամանները, որ ֆրանսացիները սաբօ են անւանում, իսկ մեր գաւառացիները՝ «գօնտուրա»: Ամէն մէկ կիսակօշիկն այնքան մեծ էր, որ լեւոնի երկու ոտքն էլ մէջը կը մտնէր:

Այդպէս այլանդակած, նրան մենակ առաջ արին ու տարան:

Հարցումներից օգտուելով, ես հանեցի լաւ վկայական ու ներկայացրի:

— Յոյս ունեմ, պարոն կառավարիչ, որ կը հրամայէք իմ ֆլանէլս չհանել, —ասացի ես, երբ վկայադիրս կարգաց և կողքի Բենեդկերուղին — ու տրկանապետին տուեց:

— Դուք ինչով էիք զբաղւում, — հարցրեց նա, ձայնը մի քիչ լսելի անելով:

— Ուսուցիչ էի հոգեւոր դպրանոցում, — ասացի ես, յատկապէս շեշտելով «հոգեւոր» բառը:

— Ի՞նչ էիք դաս տալիս:

— Ֆրանսերէն:

— Ա, ուրեմն դուք ֆրանսերէն գիտէք, — զարմացական ձեւով հարցրեց ոստիկանապետը:

Երեւի կարծում էր, թէ բոլորս գոհնիկ, ազգամարդիկ ենք — պարզ աւազակներ, մարդասպաններ: Ահարոնեանն արդէն ասել էր, որ հոգեւոր դպրանոցի տեսուչ էր, հայ գրող-քանաստեղծ, միւսներն

էկ յայտնել էին, որ իրաւաբան են, բժիշկ, գիւ-
ղատնտես և այլն, բայց այդ ողորմելի էակի տխմար
դասնկի վրայ ամէնից մեծ տպաւորութիւն էր թողել
իւմ ֆրանսերէն իմանալը:

Նա փրկւած էի, որովհետեւ ֆրանսերէն գիտէի:
Իւմ ֆրանէլը չհանեցին:

Արդ վերակացուներն սկսեցին խուզարկել իրերս,
աչքս ընկաւ Սելւանի վրայ: Նրա առնական կեր-
պարանքը, գւարթ, ուրախ դէմքը, մշտածիծաղ
աչքերը և ռոքերի հաստ չղթաները ցնցեցին ինձ:
Շատ, չափազանց շատ փոքր զգացի ես ինձ այդ
կրկնաթէ մարդու հետ համեմատելով:

Ինձ դեռ նոր են կալանաւորի զգեստ հագցնում.
եթէ պատժեն էլ, ամենաշատը պիտի Սիրիւ աքսո-
րենս կամ 3-4 տարի բանտարկութիւն տան... և ես
ընկճւում, թուլանում եմ: Իսկ ի՞նչ անէ այս մարդը,
որ 18 տարի տաժանակիր աշխատանք ունի, նա
կրքեք «ախ» չի քաշում, երբեք չի ընկճւում.
պրտելը միշտ բարձր, միշտ հպարտ...

Բոլորին հագցրին ու տաճան, իսկ Արմենակը
դեռ այնտեղ էր, մի անկիւնում կանգնած:

Վերջապէս Սալտիկը դարձաւ դէպի Արմենակը:

— Ինչի՞ համար ես տաժանակրութեան դատա-
պարտուած եմ:

— Պրովօկատիւ և դաւաճանի սպանման հա-
մար, — պատասխանեց Արմենակը, շեշտելով «ամէն»
միջ բառը: Եւ նրա գլուխը կրկին բարձր էր, կրկին
հպարտ:

VII

Հագցրին իմ զգեստներս էլ :

Քրովհետեւ ոգնականը հրամայել էր ֆլանել զհանել, վերակացուն հետս մեղմ էր վարւում : Նորը զգեստները հագայ, վերակացուն ծիծաղով սասաց :

— Օհ, ինչ սաղում է ձեզ, կարծես ձեզ համար են ձեւել ու կարել, օտտանան տանի :

Եւ զւարճանում էր, իսկ ես զւարճանալուս սիրա չունէի. այնքան թոյն կար կուտակւած իմ յոգնած արտում, որ լիճ կը կազմէր...

Տէին մոխրագոյն վերմակը ձեռքս և առաջնորդեցին զարն ի վեր, դէպ ի անյայտ մթութիւնը : Մեր խմբումն էին նաեւ բծիշկ Օհանջանեանը, գիտնական գիւղապետեան Աւետիք Սահակեանը, երկարամեայ ուսուցիչ Հ. Նոհրատեանը և մի երգու ուրիշներ :

Բարձրանալով մի բաւական մեծ թուժքի վրայ և երեք երկուր ու ցածլիկ շէնքերի առջեւից անցնելով, վեր ելանք մի փոքրիկ քարէ սանդուխտով և վառնք մի ցած, մի յարկանի շէնքի մէջ : Դա թիւ 12 կօրպուսն էր (շէնքը), որի մէջ կային նրկու մեծ հանրակացարաններ և 8 խցիկներ մենակեաց կալանաւորների համար :

Պահապանը մի երկարահասակ, նիհար, սեւ, ժանտաղէմ ծերունի էր. ծնօտից կախուած էր հնդկահաւի բացւած պոչի ձեւով մօրուքը, որին կարծես երգեք սանար չէր դիպել :

Մեզ առաջնորդեցին նեղ ու ցած միջանցքի ներսի ծայրում գտնւող ձախակողմեան ընդհանուր սենեակը :

Մեզ հետ միաժամանակ դուրս բերին և այլ մի խմբակ, որի մէջ ընկաւ Արմենակը:

Դռնից դուրս եկանք թէ չէ՝ մեր երկու խմբերի նամբաները բաժանւեցին: Մեր խումբն ուղղեց մի քիչ դէպի աջ, միւսը մի քիչ դէպի ձախ: Բայց երկուսս էլ դէպի վեր, դէպի ակոտանման շէնքերը:

Բաժանւելիս կարողացայ սեղմել Արմենի ձեռքը՝ «մնաս բարով» ասել: — «Բարաս, դու հոգ մ'ընէր, — ասաց աննկուն, երկաթ երիտասարդը, — անգամ մըն ալ պիտի Պոլիս հանդիպինք, Քէստէնէ Սուրի երթանք»:

Ու բաժանւեցինք:

Դեռ մի քանի երկվայրկեան նշմարում էի Արմենակի երկար հասակը, նրա գինուորական չափածոյ քալածքը, նրա հետ գնացող միւս ընկերներին: Բայց շուտով անցանք Դրդ կօրպուսի աջ կողմը, նրանք ձախ կողմը:

Այլ եւս չէի տեսնում գաղափարի գինուորին, բայց դեռ խում էի նրա չղթայի համաչափ զրնգ-զնգոցները:

Լուռ, խաղաղ գիշեր էր: Արմենակի չղթաների չառաչիւնը սլաքի պէս պատռում էր գիշերւայ մեծ լռութիւնը և գալիս, ցցւում էր տառապող հոգուս մէջ, ցնցում ամբողջ էութիւնս:

Նրանց ամէն մի զնգոցը կարծես մի բողոք էր Եհովայի դէմ, մի հառաչ էր կախաղան հանւած իր երեք ընկերների համար:

Վերակացուն մեծ զղրդոցով բացեց դուռը, և մենք ներս մտանք:

Այնտեղ արդէն 32 հոգի կային մեր դատակից ընկերներից:

Մի երկար սենեակ էր, ցած առաստաղով: Չորս լուսամուտ բացւում էին դէպի հիւսիս: Նրանք զետեղւած էին պատի վերի մասում, մարդու հասակից շատ բարձր, առաստաղի մօտ: Նրանց լայնութիւնը կը լինէր մէկ արշինաչափ, իսկ բարձրութիւնը հազիւ $\frac{2}{3}$ արշին: Երկաթէ հաստ վանդակները ծածկում էին լուսամուտի երեսը: Մի աւելի մեծ, մի իսկական լուսամուտ բացւում էր դէպի արեւմուտք: Սենեակի պատն այնքան հաստ էր, որ լուսամուտի առջեւ մի ահագին գոգ էր կազմել, և դա միակ տեղն էր, ուր կարելի էր դնել մեր թէյն ու չաքարը, պաշարի ողբալի կտորները, որ թոյլ էին տւել վերակացուները հետներս առնել:

Մեծ լուսամուտի երկու ապակիները կտրւած էին և սառը քամին ազատ խուժում էր և պտըտւում մեր ցուրտ սենեակում: Այս լուսամուտի վանդակները շատ աւելի հաստ, աւելի ամուր էին:

Սենեակի յատակը ցէմենտով էր ծածկւած և պաղեցնում էր մեր ոտքերն ու ձունկերը:

Երկու երկար պատերի ներքին մասերում, յատակից կէս արշինաչափ բարձր երկաթէ հաստ ձուղեր էին ամրացւած:

Երկար վիճեցինք, թէ ինչի՞ համար են այդ երկաթները: Վերջապէս տիրող կարծիքն այն եղաւ,

որ առաջ ալդ մեծ սենեակը կօղակների ձիերի գոտին է եղել, և այդ երկաթներից ձիեր են եղել կապու- իս: Չէինք էլ կարող երեւակայել, որ դրանք շատ- ժական մահճակալների համար էին:

հուրա էր. գողգողում էի:

Ղեւոնդ Մելքոնեանի հետ պայմանաւորւեցինք մէկիս վերմակը փոել տակներս, միւսը վրաններս առնել և մի քիչ քնել: Առաւօտեան ժամը 5-ի մո- տերն էր, բայց դեռ լոյս չկար:

Փոքեցինք և պառկեցինք: Բայց սառը ցէմէնտե- աւերի եւս մրսեցրեց ինձ: Դողոցս աւելի սաստկա- ցաւ: Իսկ Ղեւոնդը, որ առողջ երիտասարդ է, քլ- նեց: Վեր կացայ, իմ վերմակով ծածկեցի նրան և թողի, որ քնի: Իսկ ես սկսեցի բծիչկ Օհանջանեան- նի հետ գօտեմարտել, յետոյ էլ աթորմա կոչւող խազո խազալ՝ մի քիչ տաքանալու նպատակով:

Այդ էլ ձանձրացրեց:

Մօտեցայ դրան մէջ բացւած ծակին: Դիմադրի հանրակացարանում արդէն կեանքն սկսեւ էր: Այն- տեղ ապրում էին բանւոր կալանաւորներ, մօտ 60 հոգի: Նրանք արդէն զարթնել, լացւում էին: Վե- րակացուն դուռը բաց էր արել: Երկու կալանաւոր հերթապահութիւն էին անում. աւելում էին ան- նեակը, բնական պէտքերին յատկացւած լիքը արտա- կառը գուրս էին տանում, և այլն:

Վերակացուն նրանց դուռը բաց էր թողել և հե- ոացել միջանցքի միւս ծայրը: Ես նրան չէի տես- նում:

Նշան արի մի կալանաւորի, երկրորդին, երրորդին, բայց ոչ ոք չմօտեցաւ դրան ծակին:

Զարմացայ: Մետեխի բանտում այդպէս չէր մօտենում էինք բոլոր սենեակների դռների ծակերին, «քէֆ ու հալ» հարցնում, զրուցում, գիրք տալիս տոնում, ուտելիք և խմելիք հրամայնում և այլն: Իսկ այստեղ ոչ ոք չէր մօտենում մեր դրանք: Չէի կարող ենթադրել, որ Բենեդկերուզը հսկում է, կանգնած երեք միջանցքների կտրւած տեղում:

Բայց ես անհամբեր էի. ուզում էի խմանալ, թէ մեր գործով մեղադրւող այն 17 Հայերը, որոնք ահա 2 տարի է այս բանտումն են, ո՞րտեղ են. արդեօք մեր չէնքի մէջ ոչ ոք չկայ նրանցից:

Կամացուկ հարցրի անցնող կալանաւորներից մի քանիսին. բայց ոչ ոք չպատասխանեց.

Կարծելով, թէ չեն լսում, մի քիչ ձայնս բարձրացրի: Մէկ էլ յանկարծ վերակացուի ծնօտից կաշւ ընկած հնդկահաւի աղտոտ պոչը ամբամբաց դռան ծակի առջև: Մի րոպի աստիճանաբար ցած իջաւ և նրա տեղը ծակի առջև փայլատակեցին նրա զոյգ ծաւի աչքերը... Զարագուշակ էր նրանց փայլը:

— Հը, ինչ է. ուզում ես կարցեք ընկնել, — կաղկանձեց նա շնագայի ձայնով և կատաղօրէն վայր իջեցրից դրան ծակի երկաթէ փեղկը:

Նա քաշւեցի: Գիտէի թէ ինչ է կարցեք. երկու ժամ պատժել էի Մետեխում, համը տեսել:

Կարցէրը մի քարէ պարկ է, առանց լուսամու-

տի, ստոր, ցէմնոյէ յատակով: Նետում են այն-
տեղ առանց վերարկուի, առանց անկողնի, առանց
բարձի ու վերմակի, յաճախ հանելով բոլոր տաք
հագուստները: Վերակացուն դռնից ներս է գնում
մի տման ջուր և մի կտոր հաց՝ վրան մի քիչ աղ
դրած. բնական պէտքերի համար էլ մի անկիւնում
արդէն առաջուց մի տման կայ:

Այդտեղ մարդ կարող է խենթանալ: Նախ զգում
ես քեզ կենդանի թաղւած, գերեզմանի մէջ: Սիրտդ
սեղմում, պայթել է ուզում: Յետոյ կամաց-կա-
մաց կորցնում ես ժամանակի և տարածութեան
գաղափարը... Նստում ես—դուրս է. կանգնում
ես, օտքերդ են յոգնում: Ուզում ես ման գալ—
տեղ չկայ. ընդամէնը 3 կամ 4 քայլ է տարածու-
թիւնը: Շշմած վայր ես ընկնում, գլխին սոսկալի
հարւած ստացած կենդանու նման:

Երբ դաժան ծերունին հեռացաւ, ուղեցի տես-
նել, թէ արդեօք չե՞մ կարող փեղկը բանալ: Փոր-
ձեցի, չբացւեց, ետեւից փականք ունէր:

Այդպիսով ժամանակն սպանեցինք: Գիշերն ան-
ցաւ: Լոյսն սկսեց կամաց կամաց բացւել ու մե-
ռած տունը, տառապանքի վայրը կեանք առաւ:

Անհամբեր ուզում էի դուրս գալ, տեսնել թէ
ո՞ւր ենք ընկել, այս ի՞նչ բանտ է, որ այսքան
զարհուրանք է պարունակում իր մէջ: Ուզում էի
իմանալ, ո՞ւր են տարել միւսներին, ո՞ւր են հնե-
րը: Ուզում էի անկողին, գէթ ներքնակ խնդրել:
Վերջապէս ուզում էի դուրս ելնել, օդ շնչել, եր-
կինք տեսնել, զոնէ մի կտոր կապոյտ երկինք:

Պամբ Տին էր, թէ Գին, չգիտեմ, որովհետեւ
ժամացոյց չկար, — դուռը դղրդոցով բացւեց:

— Դուրս եկէ՛ք, կակաղելով կաղկանձեց ծեր
վերակացուն:

Ձմեռը երկար ժամանակ գոմերում փակւած
հորթերը երբ գարնանը դուրս են տարւում առա-
ջին անգամ արօտ, այնքան չեն ուրախանում, որ-
քան մենք ուրախացանք: Սակայն հորթուկները
կարող են ազատ թռչկոտել, վազվզել, իսկ մենք
պարտաւոր էինք «հանգիստ» պահել մեզ, չաղմկել.
— այդպէս էր հրամայւած:

Երկու հոգի դուրս տարան գիշերւայ տակառը,
երկուսն էլ վերցրին ջրինը:

Վերակացուն նկատեց, որ ջրի տակառն էլ դուռը
են բերում, թէև ջուր կար մէջը, դեռ չէր վերջա-
ցել: Բարկացած մօտեցաւ, հայհոյեց, պոռաց,
կանչեց...:

Վրայ թափւեցինք 3-4 հասակաւորներս, որ բա-
ցատրենք թէ գիշերը դժբախտութիւն է պատահել.
մեր ընկերներից մէկը, սխալմամբ, ջրի տակառն ըն-
դունել է միւսի տեղ...:

Վերակացուն, փոխանակ մեղմանալու, աւելի
ևս կատաղեց, փրփրաց: Նրա կակաղ լեզուն բար-
կութիւնից աւելի ևս թանձրացաւ: Ինչ լսիրչ հայ-
հայանք ասեա՝ թափեց բոլորիս գլխին:

— Է՛յ, ծերունիներ, — դարձաւ նա գէպի Ա.
Սահակեանը և ինձ. — չէ՞ք ամաչում. ինչո՞ւ թող
աւելք, որ ջրի տակառը կեղտոտեն: Չէ՞ք ամա-
չում, դեռ մօրուքներդ էլ ճերմակել է:

Օգտեցինք, որ մեզ «ծերուկ» պատւաւոր տիտղոսը տւեց և կծու հայհոյանք չթափեց:

— Դէ՛հ, երիտասարդ են, անքուն մնացած սխալւել են, — ասաց Սահակեանը բարեկամաբար: — Այս անգամ ներիր, այլ ևս չեն անի՝ կը զգուշացնենք:

Մեղմացաւ մեր դահլիճը: Զրի տակառն էլ տաքան երկու հոգի, թափեցին միջի ջուրը, լաւ լացին, ջուր լցրին ու մի երկար փայտ անցկացրած, բերին սենեակ:

Դուրս շտապեցի: Օղի պաղ հոտանքը լիառատ կերպով շնչեցի: Պարզ էր երկինքը, տեսարանը գեղեցիկ և ինքնատիպ:

Բանտը շինւած է զառիվայրի վրայ և աստիճանաբար իջնում է մինչեւ դաշտը: Բանտի դարպասն ուղղակի բացւում է դէպի ազատ անձայր տափարակը: Դարպասի դիմաց, 40—50 քայլ հեռաւորութեան վրայ, ձգւում են երկաթուղու զոյգ դժերը, որ Ռօստօվից դէպի մայրաքաղաքներն են տանում:

Հրաշալի է սկիւթական տափարակը: Նա գնում է, գնում անձայր, անվերջ: Նա հողեղէն ծով է, և ծովի պէս էլ ալիքներ ունի — խորտուրորտութիւններ, միայն ոչ ապրող, ոչ կենդանի ու յարաչարժ. ինչպէս ջրեղէն ծովինը, այլ մեռած, յարակայուն, պինդ:

Սար չկայ, բլուր չկայ, ծառ չկայ: Միայն քամիներն են — փոքր ու մեծ — որ ազատ չափ են ընկնում փրփրած նժույզների պէս:

Մեր արտերը դեռ հնձւած չեն, այլ միայն դեղ-
նած, սկիւթական տափարակը դառնում է իսկական
ծով, միայն դեղին, ոսկեգոյն: Ալէկոծութիւնն այս-
տեղ անկասկած աւելի հաճելի է, քան ջրի վրայ:
Հասկերն են, որ ամէն մի քամուզ շարժւում, ամէն
մի չնչին օդային ալիքի առջեւ խոնարհւում են...

Արեւը նոր էր բարձրացել. տափարակն ստացել
էր դեղնակարմիր երանգ, որ երեկոյեան վեր է
ածւում մոյգ մանուշակագոյնի:

Մեր սենեակը գտնւում էր բանտի ամենաբարձր
մասում և ընդարձակ հորիզոն ունէր:

Դեղնաւուն գաշտերի միջով, հսկայական օծի
պէս, ոլոր-մալոր անցնում էր Դօնի մի վտակը: Նա
կենդանի չէ մեր փրփրալի գետակների պէս, որ
քար ու ժայռի վրայով ցատկելով, գահավէժ արա-
գութեամբ սլանում են առաջ, ճեղքելով բլուրնե-
րի ու լեռների սրտերը: Նրանք կայտառ են, աշ-
խոյժ, տեղ-տեղ կատաղի:— Սա դանդաղ է, անց-
նում է լայն ու տափակ եզրերի միջով, առանց
քարերի, որոնց հետ կռիւ մղէ, առանց ժայռերի,
որոնց զարնուի ու փռչիւնայ, նորից կեանք առնե-
լու համար:

Մի վայրկեան զմայլւած նայում էի այդ գետին
ու սկիւթական տափարակին, և սիրտս թռաւ,
թռաւ դէպի Լուու և Դիլիջանի ձորերը, Զանգե-
զուրի լեռներն ու քարանձաւները, դէպի Արագածն
ու Մասիսը:

Կայծակի պէս արագ սլացան այդ համեմատու-
թիւններն ու զեղիւ միջով...

«Արդեօք նոյն տարրերութիւնը չկա՞յ մեր շենքերի և այս տափարակի ժողովուրդների միջև», մըտածեցի ես:

Պէտք էր շարժել: Զանազան կարիքներ հագալուց յետոյ՝ մեզ հրամայեցին քայլել, բայց զոյգ-զոյգ, դպրոցական աշակերտների նման — հանգարտ, պարկեշտ, առանց բարձր խօսելու: Պէտքէինք անմտօրէն յետ ու առաջ անել — մերթզանդաղ, մերթ արագ: Իրաւունք չունէինք մեր շէնքի երկարութիւնից անցնել այն կողմ, ուրիշների սահմանը:

Շատ նայեցինք, աչք ածեցինք այս ու այն կողմ, որ տեսնենք, թէ ո՞ւր են միւսները, բայց ի զուր. այս անգամ ոչ ոքի չտեսանք:

Երեւաց հեռուից Սալտիկը, արդէն քունն առած, կազդուրւած: Նա սիրամարդի պէս փքւած ու դանդաղ, շորորալով ու նազելով, գալիս էր դէպի մեզ, «ստուգելու», համարելու իր «հօտը», իրեն յանձնւած «անասուններին»:

Ծեր վերակացուն այլեւս չկար, փոխել էր: Նրան յաջորդել էր միջահասակ, գիրուկ և կարմրերես, 40ի մօտ մի մարդ: Գոնէ դէմքը բարի էր երեւում:

Նկատելով «ստուգման» եկող Սալտիկին, գիրուկ վերակացուն հրամայեց մեզ ներս գնալ: Կարգով, առանց ազմուկի, առանց շտապելու, զոյգ-զոյգ ներս մտանք, և զուտը կրկին փակւեց մեր վրայ: ահագին շառաչով և զրոյթիւնով:

VIII

Հագիւ մի քանի բողբոջ անցած, երկաթէ ժանգոտ սողնակը կրկին ճռնչաց և ղուռը բացւեց. մի ամբողջ նուագախմբի բոլոր ձայներն անկանոնա-
օտ հանելով:

Ներս մտաւ նա ինքը—մեծն Սալտիկը:

Տէր Աստուած, ո՞րքան փքւած գոռոզութիւն, ո՞րքան սեփական իշխանութեան գիտակցութիւն կար նրա քայլածքի, կեցւածքի և մանուանդ, խօսելու եղանակի մէջ: Կայսրն անգամ այդքան «սեփական արժանաւորութեան գիտակցութիւն» չունի:

Դուռը բացւելուն պէս, վերակացուն բղաւեց.

«Ստուգո՛ւմ, — Ուղի՛ղ կանգնել»:

Եւ մենք, արդէն լաւ վարժւած բանտային, կտր-
գապահութեան, զոյգ-զոյգ շարւեցինք:

Այս անգամ Սալտիկը չը բաւականացաւ միայն թիւը համարելով, ինչպէս միշտ, և հեռանալ: Նա կանգնեց, ծանր ու վեհօրէն ղուրս քաշեց զրպանից թուղթն ու գրիչը և բարեհաճեց «գծել»:

Մէկ-մէկ հարցրեց լսողի անունները և զբաղ-
մունքները: Բոլորն էլ ասացին և նա գրեց:

Յետոյ յետ դարձաւ ու մօտեցաւ գիւղատնանս Ա. Սահակեանին, որ քաւական խոշոր պետական պաշտօնեայ է, բժ. Օհանջանեանին և ինձ: Հրա-
մայեց մեզ հաւաքել մեր ունեցածը և իրեն հե-
տեւել:

Նօճրատեանը խնդրեց, որ իրեն էլ տանի մի այլ
տեղնակ: Նրանից էլ հարցրեց զբաղմունքը, և երբ

իմացաւ երկարամեայ ուսուցիչ լինելը, նրան էլ խառնեց մեզ հետ :

Մնացած 32 հոգին հեղնօրէն ժպտացին . «Տա- նում են լաւ սննեակ, — բաղդաւ որ էք . . . մեծերդ միշտ բաղդ ունէք,» և այլ այդպիսի կէս-լուրջ, կէս-կատակ սրախօսութիւններ ու դժգոհութիւններ էին կամացուկ փնթփնթում :

Մենք — չորսս էլ, — վերցրինք վերմակներս և մաքերիս մէջ ուրախ էինք, որ այդ ճիւղաների սրբ- տում գեռ այդքան մարդկութիւն մնացել է . գոնէ հասակաւորներին մի քիչ աւելի լաւ տեղ են տա- լու . . . :

Դուրս եկաւ Սալտիկը մեծ սննեակից, մենք էլ ետեւեցինք նրան, «մնաք բարով» ասելով մեր ընկերներին և խղճահարւելով, որ նրանք մնում են վատ պայմաններում, իսկ մեզ տանում են աւելի աւ տեղ :

Նեղ միջանցքով եկանք դէպի զրսի դուռը և կանգնեցինք երեք միջանցքների միացած վայրում :

— Աղատ խուց ունի՞ս, — հարցրեց Սալտիկը արար :

— Այո՛, ձերդ բարեծնունդութիւն . դէպի ձախ թիւ 3 խուցը դատարկ է, — ասաց վերակացուն, ձեռքով գլխարկի մօտ բարե բռնած :

— Իսկ ո՞ւր տարաք նրան — կրկին հարցրեց Սալտիկը . «նրան» բռնին մի խորհրդաւոր արտա- յայտութիւն տալով :

— Արդէ՛ն, ձերդ բարեծնունդութիւն — վրայ քերեց վերակացուն, ձեռքը միշտ գլխարկի մօտ պահելով . «Աղատ է խուցը» :

Մարտիկը մտաւ ձախակողմեան միջանցքը և
փանգնեց մի ցած դրան առջև :

Դուռը բացւում էր խոր, հաստ պատի մէջ, ուղ-
ղակի սենեակի մէջ, պատի ոչ արտաքին, այլ նե-
քին մակերեւոյթի կողմում ամրացած : Երկաթէ էր
աւել մոյգ, աղտոտ, թանձր կարմրագոյն ներկւած :
Նրա մէջտեղից մի քիչ վերեւ մի քառակուսի ծակ
կար, փոքր, հազիւ ամէն մի կողմը 4-5 մաւնա-
ծածկւած, առանց բաց անելու հնարաւորութեան :

Մական այնպէս էր յարմարեցրած, որ երբ վերա-
կացուն միջանցքով ման գայ, առանց կռանալու,
այնտեղից տեսնի խցի մէջ գտնւող—պառկած, նըս-
տած, թէ կանգնած կալանաւորին, նրա իւրաքան-
չիւր շարժումը :

Վերակացուն բաց արեց դուռը : Նա ծանր էր
և դանդաղաբար էր բացւում :

Խնձ թւաց, թէ դա դուռ չէր, այլ գերեզմա-
նաքար :

Ներս մտանք : Իսկական քարէ առպրակ, կտ-
տարեալ գերեզման : Յատակը ցէմենտ էր : Տանի-
քից բացւած էր մի փոքրիկ պատուհան միայն եր-
կաւ ապակիով, որոնցից մէկը, բարեբաղդաբար,
կտտրւած էր :

Սենեակի մի անկիւնում մի երկաթէ վանդակ
կար, հաստ ու բարձր երկաթներով : Նրա տակ զե-
տեղւած էր վառարանը : Պատերի միւս մասերը
չինչ էին, հաստ, քարուկիւր շինւածքով. քանդեւ,

ազան փորել անհնար էր : Մնում էր վառարանը , որ ամենահարւածելի տեղն էր այդ գերեզման-տե-
նեակում . այն էլ ցանցի մէջ էին առել , հաստ եր-
կաթէ վանդակի մէջ , որ բարձրանում էր գրեթէ
մինչև առաստաղը :

Վառարանից դէպի ձախ , պատն ի վեր տնկւած
էր մի հաստ , միաձոյլ երկաթէ շրջանակ . նրա ներ-
քելի երկու ծայրերն ամրացած էին պատին , իսկ
վերին ծայրերն ազատ էին :

Վայր իջեցրի : Դա մի շարժական մահճակալ էր ,
պատին ամրացրած : Շրջանակին փաթաթում են
մի հաստ ու պինդ կտոր , պարաններով կապկա-
պում , դառնում է մի մահճակալ , մէջտեղը մի քիչ
փոս ընկած : Այդ փոս մասի մէջ է մտնում կալա-
նաւորը և քնում :

Վերակացուն իսկոյն նկատեց , որ մահճակալը
վայր ևս իջեցրել . բարկացած հրամայեց բարձրա-
ցընել և կապել :

Վերմակներս ծալծիցինք և երկար փռեցինք
իրար վրայ դռան դիմացի պատի տակը : Չորս վեր-
մակն իրարու վրայ դալով մի քիչ բարձր նստելու
տեղ կազմեցին : Բայց դեռ նստել չէինք կարողա-
նում , հարւածի ոյժը դեռ շատ էր նոր և ուժեղ :
Մենք կարծում էինք , որ մեզ պատիւ են անում ,
լաւ տեղ են տանում , յանկարծ բերին այս ծալը ,
այս քարէ պարկը , այս գերեզմանը խցկեցին : Շնոր-
հանուր սենեակը հազար անգամ նրանից լաւ էր :

Եթէ տանիքից բացւող նեղլիկ ու խղճուկ լաւ-

սամուտը չլինէր, սա իսկական կարգէր կը դառնար :
Երկայնութիւնն ընդամենը 5 քայլ էր, լայնութիւ-
նը մօտ 4 քայլ : Ներս մտնելիս, դրան աջ կողմի
անկիւնում մի կարմիր ներկեած դուռ էր դրւած իւր-
նական պէտքերի համար, իսկ ձախ կողմում մի
շատ փոքր դուռ՝ ջրի համար :

Պատերը գորշ գոյնով էին ներկեած : Գրեթե
բեւեացին : Մօտեցաւ կարդալու : Ահա մի արձանա-
գործութիւն, որի վերեւում ծռաթեւ խաչ կար : Պա-
շի տակը գրւած էր .

«Ես, Պարկովի բնակիչ այսինչս, ամբաստանե-
լով աւագակային յարձակման մէջ, բերեցի այս
բանտը 1908 թւի այսինչ ամսին : Եզրայրս—այսին-
չը— Նստած է Պարկովի բանտում : Այս գիշերը,
1910 թւի հոկտեմբեր 12-ից լոյս 13-ի գիշերը տա-
նում են ինձ կախիլու : Մնաս բարով ժողովուրդ,
մնաս բարով ազատութիւն» :

Իսկոյն պարզեցին Սալտիկի և վերակացուի
խորհրդաւոր շեշտեր կրող բռուերը :

Գիշերը, երբ մեզ կայարանից բերում էին
«զգեստաւորման» խայտառակ ծէսին, այդ ժամա-
նակ այնտեղ, քաղաքից դուրս, որ և է մի անբը-
նակ վայրում, հասարակ երկու գերաններից պատ-
րաստեած կախաղանից և նոյնքան հասարակ մի
աղտոտ պարանից քարշ էր ընկնում մի մարդկային
էակ, ճօճում, խոխոտում, լեզուն դուրս էր գցում
ու կապտում...

Ու այդ բոլորը եղել էր մի քանի ժամ, միայն

մի քանի ժամ առաջ: Դեռ նրա չնչած օդը չէր մաք-
րւել այս խուցից. դեռ նրա խմած ջրի մնացորդն է
այստեղ, այս մոյգ-կարմիր ներկւած փոքրիկ դոյլի
մէջ. դեռ նրա հոգին, նրա կրծ ռի տակ յուզւող
կատաղի փոթորիկների վերջին ակօրդները կարծես
հնչում էին այս յարկի տակ...

Բոլորս էլ հաւաքւած մի անկիւնում. ջրի դոյլի
գլխի վերնւր, ութը աչք յառած մի կէտի, կտր-
դում ու կրկին կարդում էինք այդ մի քանի տող
իմնագիր արձանագրութիւնը, մարդկային հոգու
այդ վերջին հառաչը, վերջին ճիչը: Նա չա՛տ աւե-
լի հետաքրքիր է, քան նշանագրերը:

Եւ ո՞րքան ընտրոշ էր: Մի հասարակ աւաղակ
է, դառել է «աւաղակային յարձակման» համար:
Բայց երբ ոռւսական մարդակեւ օրէնքը տանում է
նրան կախելու, թշւառ զոհը բացազանչում է.

«Մնա՛ս բարով, ժողովուրդ. մնաս բարձ՛վ, ա-
ղատութիւն»:

«Ժողովուրդ», «աղատութիւն» — դրանք էին
բոլոր աղատամիա, արմատական ու ընկերվարական
տարրերի նշանաբանները. դրանց համար են տա-
ռապում ու տնքում ոռւսական բանտերում հարիւր
հազարաւոր քաղաքական «յանցաւորները»:

Արտասուքները հանդարտ, մեղմիկ հոսում էին
աչքերիցս. կարծես ուռած ու լցւած սրտիս աւելորդ
բեռներն էին, որ դուրս էին հոսում ինձ հանգստա-
ցրնելու, սփոփելու համար:

Բոլոր ընկերներիս էլ սրտերը լցւած էին:

Քաշեցինք մի կողմ, լուռ, անխօս նստեցինք պատի տակ փռած վերմակներիս վրայ՝ անտէր որ- բուկների պէս. երկար ժամանակ դեռ չէինք հա- մարձակուում խանգարել մեր խցիկի գերեզմանային անդորրը, ուր դեռ սաւառնում էին կախւածի մաքի պիքները:

Եւ ականջիս անգագար հնչում էր զոհի վերջին հառաչը, նրա սրտի վերջին բարախումը, որ հեծկ- տում էին:

«Մնաս բարո՛վ, ժողովուրդ. մնաս բարո՛վ ա- ղատութիւն»:

Մնաս բարով և դու անյայտ, անծանօթ տա- ուպեալ: Հանգչիր Մայր-Հողի սե գրկում: Եւ թող քո հառաչը կայծակի պէս սլանայ, վարակէ ու վա- ուէ այս անծայր տափարակներում աւազի պէս սըփ- ոած մարդկային էակների հողին, զարթեցնէ նրանց մէջ բողոքի սրբազան կայծը, ըմբոստացման պաշ- տելի կրակը:

Հանգի՛ստ քեզ, թշւառ տարագիր:

Ոհա դուռը կրկին բացւեց ճանչալով ու ճշալով: Ես վերացել, հեռացել էի այս աշխարհից: Ու երբ դուռը բացւեց, այնքան էի տարւած կախւածի ու առհասարակ կախաղանի մտսին զանազան ֆանտե- ղիներով, որ ցնցւեցի. կարծում էի թէ եկել են մեզ էլ կախելու տանն: Եթէ այդպէս չէ, էլ ին- չո՞ւ են այս սենեակը բերել, մահապարտների խուցը:

Զգաստացայ, վայր ի՞ջայ այս աշխարհը: Վերա- կացուն էր. հրամայում էր հաց վերցնել և թէյի համար եփած ջուր:

Հացը ներս առանք, սեւ, ուսական հաճարէ հացը, որ համեղ ու դիւրամարս է: Իսկ ջուր առնել թէյի համար չէինք կարող, որովհետեւ ոչ թէյամաններս էին մեզ տւել, ոչ էլ թէյ ու շաքար տւէինք:

Դուռը փակեցին: Սեւ հացն առած, իրար երես էինք նայում: Ինչ անել, ինչպէս թէյ ու շաքար աւելել: Առաջտեան, երբ Սալտիկը մեզ այսգերեզմանն էր բերում, կարծելով թէ լաւ տեղ ենք գտնում, շաապեցինք և մեծ սենեակից ոչ թէյ ու շաքար բերինք, ոչ էլ պանիր, ապուխտ կամ մի քիչ երչիկ:

Բախեցինք դռան փոքրիկ ապակին. վերակացուն եկաւ: Խնդրեցինք, հասկացրինք, որ մեր թէյն ու շաքարը, մեր ուտելիքը մեծ սենեակում ենք թողել, չէ՞ կարող արդեօք այնքան բարի լինել, որ գնայ բերէ:

— Աւկարելի է, — ասաց վերակացուն. — սենեակից սենեակ խստիւ արգելւած է որ և է բան տալ:

Ասաց ու հեռացաւ: Կրկին սկսեցինք դարմադած իրար երես նայել:

Մարդկային ուղեղն անգործ մնալ չէ սիրում:

Վերակացուն ներս բերեց մի տաբուրէտ (փայտէ նստարան). Աղտոտ, թերմաշ տաքուրէտի վրայ գծեր տաքառակուսիներ կային: Պարզ էր. բանտարկեալները գծել էին «տամա» կամ սանթրանճ խաղալու:

Նա և Օհանջանեանը անմիջապէս սկսեցինք սեւ հացի միջուկը տրորել, խմոր դարձնել, հունցել,

կառի պէս փափկացնել: Կիտեցինք: Խմորի մի մասի հետ խառնեցինք մի քիչ այրւած թղթի մուր, իսկ միւս կէսը թողինք իր բնական գոյնով: Շինեցինք երկ-երկու թագաւոր, երկ-երկու թագուհի և այլն: Սանթրանճը պատրաստ էր:

Մեր երկու շեմպիօնները՝ երկու Համազասպներն էին—Օհանջանեանը և Նօրատեանը: Առաջին օրից իսկ նրանք իրար հետ բռնեցին: Խաղում էին ամենայն ուշադրութիւնով ու կրքով, կատաղօրէն: Եւ այդ մրցակցութիւնը շարունակեց ամբողջ ժամանակը: Յաճախ պատահում էր, որ խիստ նեարեցային Նօրատեանը կուռւմ, մեղադրում էր բժշկին — «խիար փախցնելու» մէջ. այսինքն՝ ոչ վարպետօրէն խաղալու, այլ լոկ կոտորելով զբաղւելու մէջ:

— Ես յարձակման պլան եմ պատրաստում, — ասում էր տարւած ու գրգռւած Նօրատը, — իսկ դու խիար ես փախցնում:

— Հապա, — ասում էր բժիշկն իր բարակ ձայնով, — ես էլ իմ պլանս ունեմ. կարող ես՝ դուն էլ խիար փախցրու:

Ու այսպէս ամէն օր կուռւմ, ամէն օր իրար մեղադրում, բայց և ամէն օր սիրով խաղում էին իրար հետ: Մէկ էլ թունդ նեղանում էր Նօրատը. երգւում այլ եւս երբեք չխաղալ. բայց հետեւեալ օրը կրկին նստում էր սանթրանճի առջև. բժիշկի դիմացը, կրկին տարւում, կրկին զղաւում, ճշում...

Նոր սենեակը բերւելուց հազիւ կէս ժամ ան-

քած, վերականգուն հրաւիրեց դուրս գալ պատոյտի:

Չորս հոգով դուրս եկանք: Հրամայեցին պատոյտ անել՝ իրար ետեւից մէկ-մէկ գնալով: Կալ ծեծող եզլների պէս պատոյտ էինք անում և աչքերս չորս կողմ նետում:

Ճիշտ մեր կարգին կար մեր չէնքի նման մի ուրիշ չէնք, թիւ 9-րդ, որ մերինից բաժանւած էր մի փողոցով: Այդ տեղից ահա դուրս եկաւ մարդկային հագուստով մի կարճասակ մարդ: Նախ կարծեցինք, որ պաշտօնեայ է. բայց գլխարկը պաշտօնեայի չէր: Երբ մի քիչ շտապով ան կողմը գընացինք, ճանաչեցինք. մեզ ծանօթ Դաւիթ Պաւլերեանն էր, որին Պետերբուրգում ձերբակալել և ահա երկու տարի էր պահում էին այս դժոխք-բանտում իբր Դաշնակցական:

900 բանտարկեալների գորշ զանգւածի մէջ միայն նա էր, որ իր զգեստները պահել էր, այն էլ ո՞վ գիտէ, զրաից բարեկամները ո՞րքան էին խնդրել:

Մի երկու ամիս յետոյ երեւաց մի կարճահասակ ծերունի եւս, մի սնանկացած վաճառական, որին պարտատէրերը բանտ էին նետել, իբր չարամտօրէն սնանկութիւն հրատարակած և իրենց առնելիք զբաւմունքը «տակօ՞յն արած»: Նա էլ մի կարճահասակ ու Դաւիթի պէս կարճատես մարդ էր, միայն այլեւս առն մեծ մօրուքով և մութ ակնոցով:

Բարեւեցինք: Դաւիթը պատասխանեց, բայց ակներև էր, որ չճանաչեց հետուից, մերնոր զգեստների մէջ, որոնք զարմանալի մի յատկութիւն ունէին. նրանք հաւասարեցնում են իրար բոլոր բան-

տապեցեալներին : Նրանք վերացնում են ամէն գա-
տաքին ու գառակարգային տարբերութիւն : Այդ դեռ
քիչ է . նրանց մէջ գողը , սրիկան , մարդասպանը և
գաղափարի զինուորը , լրագրագետը , յեղափոխական
հերոսը — բոլորը , բոլորը միախառնուում , իրար են
հաւասարուում . . .

Մական , կարելի է բարձրացնել ստորիններին և
հաւասարեցնել նրանց իսկական , արժանաւայել
մարդկանց : Ոչ , բանտն այդ չէ անում . նա չէ սի-
րում բարձեացնել . նա սիրում է կրծել , ստորա-
ցրնել մարդկային էակները և նրանց մէջ տեսնել
միայն ու միայն պատժի ենթականեր :

Այդ բանում Նալօչերկասկի բանտը մի բացառիկ
դիպք ունի :

Քննութեան տակ գտնւող անձերի զգեստները
չեն փխում բանտերում : Այդպէս է սրամագրում
օրէնքը :

Բայց Ռուսաստանում օրէնքը զրւած է նրա
համար , որ աշխարհի զօրաւորները ոտքի տակ տան ,
արձամարհեն այն :

Մեծ է Ն . Չերկասկի բանտը : Համեմատաբար
փոքր են նրա պարիսպները : Այնտեղից փախչելն
այնքան էլ գժւար չէ . եղել են բազմաթիւ յաջող
ու անյաջող փորձեր :

Ահա այդ փախուստների առաջն առնելու հա-
մար , բանտապետը դիմել է կոզակների առաջնափն
կամ չրջանի կառավարչին , նա էլ նախարարութեա-
նը , և թալուութիւն է ստացել այդ բանտի բոլոր
կապանաւորների զգեստները փոխել :

Ման էինք գալիս մեզ համար գծւած տանա-
նում և դիտում մեր նոր զգեստները, իսկապէս
բոլոր ընկերներս գտան, որ ինձ չատ են սաղում—
կարծես իմ վրայ չափած ու ձեւած լինէին, նրանք
սաղում էին մի քիչ բժիշկին էլ, աւելի նազ՝ Նո-
րատին, իսկ Սահակեանին—ամենեւին չէին սաղում:
Պանտաթոնը հագնելուն պէս իսկոյն կարերը քանդ-
ւեցին երկու կողմից էլ:

Խեղճ Նօրատեան, քանի-քանի անգամ կտրեց
Սահակեանի զգեստները, բայց նրանք նեղ էին—
կրկին պայթում էին կտրերի տեղից, և Նօրատը
կրկին ու կրկին կարում էր մեծ համբերութիւնով,
առանց տրտնջալու, կատակելով ու սրախօսելով:
Ախուհեանե նա զարձաւ մեր մշտական գերձակը:

Վերջապէս մեզանից երկու չէնք ներքեւ երեւա-
ցին ծանօթ դէմքեր: Նրանց էլ հանել էին պտոյափ:
Բարեւում էինք իրար, ձեռքերով նշաններ անում:
Ծանաչեցինք մէկին — Խրաւարան Պ. Չուբարին:
Յետոյ ենթագրեցինք, որ այն կարճահասակ տե-
ւուկն էլ Արքայհումն է, միւս ակնոցաւորը Լեւոնը,
և այլն:

Մեր շարժումները նկատեց վերակացուն և բար-
կացած հրամայեց վերջադնել զրօսամբբ, իսկ
մանեւ:

Հնազանդւեցինք, Այդ վայրկեանին զուրա բե-
րին Արզութեանին, Նալբանտեանին, փաստաբան
Մուշեղեանին և ուսուցիչ Հ. Սողոմոնեանին գրացի
էնքից: Հազիւ մի վայրկեան զտանք բարեւելու:
Նրանք էլ մեզ բարեւեցին, բայց նրանց վերակա-

քուն դարձուքե՞ր էր. նկատեց նրանց բարեւն ու ծիծաղը և սկսեց լուտանքների հեղեղը... Դեռ բաւական ժամանակ մեր տանիքի լուսամտակց հասնաւ հասնում էին վերակացուի փողոցային հայտնութիւնները...

Մասնք ներս: Հազիւ գուռը փակել էին վրաներս, և հազիւ նստել էինք հանգստանալու, երբ երկաթէ հաստ սողնակը կրկին քաշեցին և գուռը կրկին բացեց:

— Բանտապետը գալիս է. ուզի՞՞ք, — քգուսեց վերակացուն:

Ուրբե՛կ Եսանք: Ռեքախ էինք, որ վերջապէս բանտապետը գալիս էր. կարող էինք մեր ցուր չայտնել, որոշ զիջումներ ընկճել:

Հասաւ, սեւ վերաբկուն հագած, հասաւ գաւառներ ձեռքին, սեւ, յրգոտ փափախը զիւին և երկարաւիզ կոշիկները հազին, գանգաւդ ներս մտաւ բանտապետը:

Քաջելիս նա ձեռքի հաստ դաւազանով սոյնքան պինդ էր խփում գեանին, որ կարծես հրաժարելիս չինէր:

«Ինչո՞ւ, երկիր, ես եմ վրայովդ քաշողը»:

Այլքան որ պինդ, հաստատուն հարածներով կաշքնում էր գաւազանը գեանին, նոյնքան էլ գանդով, մտածելով էր փոխում ամէն մի քայլը:

Բանտապետը մի բարձրահասակ և թիկնեղ ձեռոնք էր: Ծակատը, քիթը ականջները, բերանը — ամէն ինչ ստեղծական էին, առանց որ եւ է առդանձ.

նայապառակն նշանի։ Ածիլաժ ծնօտը կոր էր, երեսփափակ տիպիք մօնղօլական երեսի պէս։

Երկու բան միայն տոսկալի էին նրա գէմքի վրայ, առաջին՝ զոյգ աչքերը, երկրորդ՝ գէմքի ընդհանուր սահմանութիւնը։

Նախ՝ աչքերը։

Չարագուշակ էին նրանք ոչ միայն բանասարկեալների, այլ և ամէն մի մարդու համար։ Ուստի որ խօսում էր այդ մարդը, լազանակագոյն աչքերն այնպէս էր յառում նրա աչքերին, այնպէս ծերունիօրէն հարցական ձեւով, այնպիսի մի թափանցել կամեցող հայեացքով, որ մարդու միտք վրայից թափւում էր, ամբողջ ջղային համակարգութիւնը ցնցւում։ Թւում էր, թէ այդ խորհրդաւոր, ծակող հայեացքից ոչինչ, ոչինչ չէր կարելի թաղցնել, նա ներս կը տղայ, նա կը թափանցէ մարդու սրտի և հոգու ամենախոր ծալքերը և այն տեղերից գուրաւ կը քաշէ խոր պահւած գաղտնիքները։

Այդ աչքերը գարշելի էին։ Մարդ և զգուում, և վախենում էր նրանցից։

Աւելի եւս չարագուշակ էր նրա գէմքի ընդհանուր արտայայտութիւնը։ Թափանցող հայեացքն ուղղելով մարդու վրայ, այնպիսի մի գէմք էր ստանում, որ խօսակիցն սկսում էր ցուրտ զգալ։ Հայեացքներն իբր զոյգ լամիուր ցցելով աչքերից մէջ և հեղուկ խորքերը պրփրտելով, գէմքին տալիս էր քրօնգէտ արձանի արտայայտութիւն։ Ու անկարելի էր լինում բնութենէ թէ արդեօք հասկացա՞ւ ա-

ստեղծեց, հաւանեց, բարկացաւ, ուրախացաւ, թէ
ստեղծեց...

Ամենայն վստահութեամբ կարելի էր պնդել, որ
նաև նոյն պաղտաբուն ձեռով կ'առնէ տուր դանակը,
կը մորթնէ իր զաւակներին, անվրդով վայր կը
դնէ արիւնոտ զէնքը, դանդաղ, առանց շտապելու,
առտանց յուզումների, կը թուայ ձեռքերը, հանդարտ
ու հանգիստ կը նստի սեղանի մօտ և մեծ ախոր-
ժակով հաց կ'ուտէ, կ'աղօթէ իր սեփական Աս-
տուծուն...

Նրա անունը մենք բոլորն էինք գիտէինք, Աւելի
յարմար անուն անկարելի էր, Ռմանք, առաջարկե-
ցին ոձ, ռմանք էլ վազը, բայց ոչ մէկն այնքան
չկրպաւ նրան, որքան «բորենին»:

Ներս մտաւ մեր խուցը: Յուրտ գերեզմանն ա-
ւելի եւս սառեց նրա ներկայութիւնից, նրա ար-
ձագիւծ պաղտութիւնից:

— Բարեւ, ինչպէս էք, — հարցրեց կամաց,
դանդաղ, կարծես մարդ չէր խօսողը, այլ մի ար-
ձաւն:

Գանգատուեցինք, որ մէկ հոգու համար յաջկաց-
ւած սենեակի մէջ բերել լցրել են չորս մարդ.
որոշ յատակը ցէմէնտ է, սառը, մարդ կարող է ոսկ-
րաքայտ ստանալ, որ մեր զգեստները դուր են փո-
խել, որ մեր վերմակները տան եւայն, եւայն:

Գանգատուեցինք երկար, եկեղեցում «փոխ» ա-
տոյ տիրացուների պէս — մերթ մէկս, մերթ միւսս:
Փակ բանապետը լսում էր, ամէն անգամ իր կա-
րուէն, երկաթէ հայեացքի սուր ծայրերը մխելով
խօսողի աչքերի մէջ:

Լսեց դանդառները, հրամայեց որ խուզի՞ ա-
դրիչ բերեն, մեղ տան, գրենք մեր ասեկիքները և
ուղարկենք ասամանին, շրջանի գլխաւորին, որով-
հետեւ այդ բոլոր խնդիրներին գոհացում տալ կա-
րող է միայն ատամանը:

— Իմ իրաւունքից բարձր է, — ասեկացրեց նա: —
Եթէ ատամանը հրամայէ, մենք պատրաստ ենք
կատարելու:

Միակ անմիջական օգուտն այն եղաւ, որ Պոլս
աւեց մեծ սննեակի ընկերների մօտից ստանալ թէյ,
շաքար, մի քիչ երչիկ և ասուխտ: Բացի այդ,
հրամայեց տանել հանգերձատուն և այնտեղ մեր կա-
պոցներից հանել ու բերել երեք ձեռք սպիտակե-
ղէն, երես սրբիչ, թաշկինակ և անկողնի սաւան:

«Մնաք բարով» չափաց գնալիս, այլ սառը, ա-
ռսնց մի գիծ անգամ չարժելու դէմքի վրայ, դան-
դաւ դուրս ելաւ, հաստ գաւազանով ձեռնելով եր-
կիրը:

Կառավարիչը նոր էր հեռացել, նոր նստել էինք
պատի տակ և մեր տղաւորութիւններն էինք յայտ-
նում իրար այդ սոսկալի էակի մասին, երբ զանգը
խփեց: Խնչպէս նրբեւում էր, դա ճաշի կանգն էր:

Մեզ չուղարկեցին ճաշ բերելու: մեր խցի հա-
մար, այլ ուղարկեցին մի հասարակ կալանաւոր,
որը մեր չէնքում ծառայի պաշտօն էր կատարում:

Դուռը բաց արին, և պարաւենիկը (ծառան) ներա-
քերեց մի կտր պզնձէ կեղտոտ աման, մէջը մի մոխ-
րագոյն հեգուկ: Դրեց ամանը տարութեան վրայ,
դուրս նկաւ միջանցք բերեց 4 հատ փայտէ խուրո-

հարձ պոչով կտր դգալ, տւեց մեզ, մի թիթեղեայ
ամանով էլ աղ բերեց ու դնաց: Վերակացուն փա-
կեց դուռը:

Կեզտոտ ամանն ամոռի վրայ էր, սենեակի մի-
ջաժայրում: Գոլորչին ալիք-ալիք վեր էր բարձրա-
նում և թիթու կազամբի հոտով լցնում փոքրիկ
խուցը:

Մեզանից ոչ ոք դեռ չէր մտնում կերակրին:
Դէ՛հքերս թիթեղեցած, ղզւանքի պարզ արտայա-
տութիւնով, ծուռ-ծուռ նայում էինք այդ «բօրչի»
պատուաւոր անունը կրող կերակուրին:

Ամէնից առաջ մօտեցաւ բժիշկը:

— Պէտք է ուտել. անհրաժեշտ է վարժւել: Առ-
ված խօժ չպիտի մնանք: Կայօրի է հարկաւոր, օ-
րական տոնւազը 3000 կապրի, որ մարդ ապրի, —
ասում էր մեզ և, կարծեմ, իրեն եւս համոզելու
համար:

Յետոյ մօտեցաւ Նօնրատը, ապա և մնացած եր-
կուս: Բոլորեցինք կեզտոտ ամանի շուրջը, ա-
ռանք կեզտոտ դպարները, հացի միջուկով մաքրե-
ցինք և փորձեցինք ուտել: Բժիշկը խմեց առաջին
դգալը և «օխ, լաւն է» ասաց, որին ոչ ինքն էր
հաւատում, ոչ էլ մենք... Միւսներս էլ սկսեցինք
համր տեսնել, քիչ-քիչ ուտել:

Մի քանի օր յետոյ, վարժեցինք. ուտում էինք
եթէ ոչ ախորժակով, զոնէ եռանդով, նոյն իսկ կա-
տակներով, իրաք ձեռքից խելով եզի քիմքի ու
չրթունքների կտորները—սպիտակ, սև ու շերտա-
ւոր: Կերակրում եղած մսի միակ ողբալի ներկա-
յացուցիչները դրանք—քիմքի ու չրթների այդ սև
ու սպիտակ կտորներն էին:

Աւելի ուշ, մէկ, մէկուկէս ամիս յետոյ, տեսայ թէ ինչպէս էին պատրաստում մեր համադրամ խոր-
ափկները :

Մի հսկայական կաթսայի մէջ նախ եռացնում են
ջուրը, յետոյ լցնում թթու և աղի կաղամբը, մի
քիչ էլ սև աղ աւելացնում, եթէ անալի է լինում :
Այնուհետև բերում են մսավաճառներից չափազանց
աննշան վճարով եզի ու գոմէշի գլուխներ—ուղեղ-
ները . լեզուները և աչքերը հանած, կաշին մաքսւր
քերթած—լոկ ոսկրները : Ամէն օր մի քանի այգ-
պիսի գլուխ ջարդում են կացիններով և լցնում
կաթսայի մէջ, եփում, եփում :

Ահա մեք կերակուրը :

Սակայն րանտում մտածում էին նաև մեր «հո-
ղու փրկութեան» մասին :

Չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը «բօրչ» չէին
տալիս ուտելու, այլ սիսեռով պատրաստւած մի տե-
սակ ապուր, որը չէր մարսւում : Եւ, չկարծէք թէ
սխառն էլ առատ էր—ամենեւին : Չորեքշաբթի և
ուրբաթ օրերը մի կատաղի ձկնորսութիւն էր մեր
կերակուր ուտելը : Դգալներն առած, սկսում էինք
սիսեռ օրսալ : Այդ անիրաւներն էլ իրենց դատարկ
չապիկները թողնում էին լողօլու ջրի երեսին, իսկ
իրենք իջնում էին աակը, թաղնւում : Երբ դգալդ
տակից էիր զարնում, որ սիսեռ բռնես, չարածճի
դեղին գնտակները վեր էին բարձրանում և արագ
լողում օմանի պատերին քսւելով : Ահա այդ մա-
մանակ օգտւում էին աւելի ճարպիկ ձկնորսները .
դգալները կոխում կերակրի մէջ, 2-3-4 սիսեռ բռ-
-

Զորքն է, կատակելով ու քրքջալով, բերանները
ստանալով :

Իսկ երեք բժիշկները — Օնանչանեան, Աթա-
բաղկերեան և Մնացականեան — նստած անվերջ հաշի-
կին բնուում, թէ օրական ամէն մէկս որքա՞ն կալօրի
ննջ կլանում և զեռ որքան է պէտք՝ նորմալ կեան-
քի համար :

Մատան եկաւ ամանը և հացի փշրանքները տա-
նակտա :

Վերակացուն նայեց մեր կերակրի ամանի մէջ և
տանտառաւ, որ երեք-քառորդը տեղն է .

— Հը՛, չախորժեցի՞ք, — ասաց նա ծիծաղելով, —
էրբ վարժուիք, կուտէք, — աւելացրեց թունաւոր
ձեւով և դուռը փակեց :

Գէտ օրից հազիւ 2 ժամ անցած, կրկին դուրս
տեսարանն մեզ պատշափ և բնական պէտքերը կատա-
րելու :

Այս անգամ էլ որոնեցինք աչքերով և մեր ծա-
նօթներէց մի երկուսը տեսանք : Այս անգամ էլ
վերականգցուն մեզանից չեմ յիշում որին՝ ապառնաց
կարգիւ տանել, եթէ զքօսանքի ժամանակ նշաննե-
լով աւ ձեւերով խօսի սերիչ կալանաւորներէ հեա :

— Կարող էք միայն բարեւել, իսկ այդ խորա-
ւեամբ նշաններով խօսել, բան հասկացնել չէ՛ կարե-
լի, — հրամայեց նա, ամէն մի բառից յետոյ մի
հայհոյանք կպցնելով :

Թսան բոպէ պատշտից յետոյ, փակեցին, տալով
մեզ, չորս խոտէ ներքեակ և չորս խոտէ բարձ : Եւ

ցերեկայ ժամ 2¹/₂ օր կամ 3 օր մինչեւ հետեւեալ
առաւօտայ 3-9 ժամը պէտք է փակւած մնաս քնցի
ամէն փոշ կաթաբերով այնտեղ դրած պարապետի
մէջ, կամ փոքրիկ տակաւիկի մէջ... Ու այդ ոգն
է, որ պիտի չնչես...

Ներքնակաները չարեցինք իրար քով և սենեակի
ամբողջ խայռութիւնը լիապէս բռնեց: Ազատ տեղ
մնաց ուղիղ 1-1¹/₂ քայլ գէպի դուռը:

Սաւան ու ձերմակեղէն արդէն ուեղ էին մեզ:
Մի մեծկապ սաւան ունէի. փռեցինք այդ սաւանը,
և նա ծածկեց մեր չորս ներքնակաները և մի քիչ էլ
շեռ աւելացաւ: Ահա ի՛նչ որքան էր մեր ներքնակ-
ների խայռութիւնը: Ղերմակներս առանք ու պատա-
կեցինք:

Բարձերի կոշտ խոտերը ծակում էին երեսս ու
ականջս: Տեղս նեղ էր, խիստ նեղ: Այլ էի շարժւո՞ւ
ւում քշկին էի անհամբարացնում, ձախ էի շարժւո՞ւ
ւում՝ Սահակեանին էի քնահարում անում:

Յոգնած ու տառապած, քուն մտայ:

Ու քնիս մէջ անվերջ կրկնում էին Ռոստոմովից
մինչեւ Նովոչերկասկի բանառ գալու մեր գիււարջին
թափօքները, կրկնում էին զգեստաւորման տեսարան-
քանները, մեր կրած արհամարհանքն ու տառապան-
քանը, գուժկան սուլոցները, Սալտիկի լպիրշ փեթ-
պարանքը, Մեդնիկեանի աժգոյն, անտարբեր և ա-
րիւնտ դէմքը: Շարան-չարան գալիս էին այդ
պատկերներն իրար ետեւից, և ես վերապրում էի
այն սուկալի գիշերայ տառապանքները:

Ախ, այն գիշերը...

Եւ այնտեղտեւ երբեք, երբեք մտքիցս չի հե-
ռանում այն սեւ գիշերը: Գաճեղ է ուղեղիս մէջ
երկար ու հաստ սեղի պէս և ծախում, փորում է
հոգիս:

Տառապանքի դիւեր, դնա՛ւ էլ յետ չգաս:

Դ. ԽԱՇԱԿԻ

1941 Նոյեմբեր,

Վ Ե Ր Ձ

ԳԱԶԱՌԻՈՒՄ ԵՆ ՆԵՂԻՆԱԿԵՆ ՆԵՏԵՒԵԱԼ ԳՈՐԾԵՐԸ

- 1) ԳԻՂԻ ՖԷՏԷՐԱՅԻԱ ԳԻՆ 12 Դ.Ե. Ե.
2) ԷՆԶ Է՝ ԱԶԳՈՒԹՅՈՒՆԸ Ե 6 Ե

ԳԻՆ 60 ՓՄՐԱ

Երևան. «ԱՅԱՏԱՄԱՐՏ»-ի

0014033

2013

